

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії та міжнародних відносин
Кафедра історії та культури України

Кваліфікаційна робота

**Тема: «Постать Івана Богуна при вивченні тем з історії українського
козацтва в закладах загальної середньої освіти»**

Виконав:

Студент 2 курсу групи МАІП
денної форми навчання
спеціальності 014 «Середня освіта. Історія»
освітньої програми «Середня освіта. Історія.
Громадянська освіта»
Сердюк Микола Вікторович

Керівник: Стадник О. О.

Оцінка:

_____ (балів)
_____ (ECTS)
_____ (національна)

Члени комісії:

(підпис)	_____ (ініціали, прізвище)
(підпис)	_____ (ініціали, прізвище)
(підпис)	_____ (ініціали, прізвище)

м Вінниця - 2025 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Стан наукового висвітлення проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
1.3. Методологія дослідження.....	22
РОЗДІЛ ІІ. Життєвий шлях та діяльність Івана Богуна.....	26
2.1.Ранні роки, формування особистості та початок військової діяльності	26
2.2. Військово-політична діяльність Івана Богуна у період Національно-визвольної війни та останні роки життя.....	33
РОЗДІЛ ІІІ. Вивчення теми у шкільному курсі Історії України.....	58
3.1. Висвітлення постаті Івана Богуна у підручниках з історії України для середньої школи	58
3.2. Методичний апарат підручників при вивченні теми про Івана Богуна.....	67
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії українського козацтва посідає важливе місце у шкільному курсі історії України, оскільки саме цей період формує у здобувачів освіти цілісне уявлення про становлення державності, боротьбу українського народу за політичні, соціальні та культурні права. В історії нашої держави було багато історичних постатей. Зокрема важливе місце посідає Іван Богун. Він найяскравіше проявив себе у Національно-визвольній війні 1648-1657рр. Сьогодні він є для нас прикладом військового і державного діяча, оборонця рідного краю. Йому характерні риси, які вирізняють представника національної еліти - мужність, мудрість і шляхетність. В наш час не вистачає таких людей, в центрі інтересів яких би була українська держава. Окрім історичної значущості, тема має важливе освітнє та виховне значення. Вивчення постаті Івана Богуна у школах сприяє формуванню в учнів критичного мислення, здатності аналізувати політичні й соціальні процеси, а також вихованню національної свідомості та патріотизму. Ця тема дозволяє учням краще зрозуміти історичну постать Івана Богуна, яка захищала свою незалежність і виборювала місце в системі незалежних країн того часу. Зміст теми є багатограним і може бути успішно інтегрований у шкільну програму з історії для розвитку міждисциплінарних зв'язків. Це дає змогу вчителям використовувати не лише традиційні підходи, а й сучасні інтерактивні методи навчання, такі як аналіз документів, рольові ігри, обговорення альтернативних варіантів розвитку подій. Такий підхід дозволяє залучити учнів до активної участі у вивченні історії, зробити її більш зрозумілою та цікавою, а також сприяти формуванню у них навичок роботи з інформацією, зокрема історичними джерелами та науковими текстами. Дослідження постаті Івана Богуна при вивченні тем з історії українського козацтва у закладах загальної середньої освіти є своєчасним та значущим. Воно

має не лише науково-методичне, а й суспільне значення, оскільки сприяє формуванню національної ідентичності молоді, розвитку історичної свідомості та громадянських цінностей.

Об'єктом дослідження є особистість Івана Богуна, його роль та значення у національно - визвольній війні 1648 - 1657 рр.

Предметом дослідження є діяльність Івана Богуна в межах національно - визвольної війни на теренах України, та висвітлення теми українського козацтва на уроках історії.

Хронологічні рамки дослідження. Різні історики наголошують на тому, що слід звертати увагу на юнацький період життя Івана Богуна, який суттєво вплинув на подальшу його діяльність. Це перше десятиріччя XV століття. Також межі обґрунтовані, виходячи із прийнятої більшістю істориків думки про початок і закінчення національно - визвольної війни. Це 1648 року – кінець 1657 року. У дипломній роботі висвітлюється діяльність Івана Богуна саме в цей період.

Територіальні межі дослідження стосуються території України в межах територіально-адміністративного устрою того часу. Брацлавщина - основна територія діяльності Івана Богуна, як полковника. Саме тут він очолював Брацлавський полк. Поділля - регіон, де розгорнулися важливі епізоди Визвольної війни.

Метою дипломної роботи є дослідження та вивчення постаті Івана Богуна в контексті тогочасних подій, визначення відомого та невідомого у його біографії, а також ролі талановитого полководця під час Визвольної війни, аналіз постаті Івана Богуна як видатного діяча українського козацтва та визначення педагогічних можливостей її вивчення у курсі історії України в закладах загальної середньої освіти з метою формування в учнів національної свідомості, патріотичних цінностей, інтересу до історичного минулого та розвитку критичного мислення.

Завдання дослідження:

- 1) опираючись на історичні джерела і наукові праці істориків, їхні дослідження, дізнатися та встановити найяскравіші сторінки життя Івана Богуна;
- 2) розкрити харизму, патріотизм козацького полковника, його авторитет у козацькому війську та в колі генеральної старшини під час Визвольної війни середини XVII ст.;
- 3) охарактеризувати його військову і політичну діяльність;
- 4) розкрити його віддану любов до своєї України;
- 5) визначити роль Івана Богуна у битвах;
- 6) проаналізувати історіографію проблеми;
- 7) дослідити відображення постаті Івана Богуна у шкільному курсі історії України.
- 8) охарактеризувати педагогічні підходи до подання матеріалу про Івана Богуна в закладах загальної середньої освіти.
- 9) обґрунтувати виховний потенціал вивчення теми про Івана Богуна у формуванні патріотичних цінностей учнів.
- 10) охарактеризувати методичні рекомендації щодо використання матеріалів про Івана Богуна у навчально-виховному процесі.

Методологія дослідження. В роботі були використані, по-перше, принцип аналогії, що дає змогу розглянути історичні події, явища, факти та охарактеризувати їх у відповідності до конкретних історичних обставин виходячи з теми роботи, простежити динаміку розвитку з огляду на досвід минулого і разом з тим спробувати висвітлити у майбутньому; по-друге, принцип розгляду і аналізу та вивчення літератури та джерел, який передбачає опору на реальні факти, неспотворені і незалежні від особистісних поглядів та

суб'єктивної точки зору; по-третє, принцип абстрагування, що дає змогу виокремити деталі, дати їм оцінку, виділити історичні факти через призму подій.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у навчально-методичній та науково-дослідній діяльності. Матеріали дослідження можуть бути впроваджені у викладання курсів з історії України, всесвітньої історії, міжнародних відносин та історії дипломатії в закладах середньої та вищої освіти. Розроблений аналіз дипломатичної діяльності Івана Богуна може стати основою для створення лекцій, навчальних посібників та дидактичних матеріалів, спрямованих на підвищення зацікавленості учнів і студентів до вивчення історії України. Отримані результати також можуть бути використані в підготовці наукових статей, дисертаційних робіт та інших академічних досліджень. Вони сприяють глибшому розумінню політичної ситуації середини XVII століття, формування зовнішньополітичного курсу України та його впливу на сучасність.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному підході до вивчення теми постаті Івана Богуна як одного з ключових аспектів його політичного курсу. У роботі вперше систематизовано та узагальнено дані про події Національно - визвольної війни, у яких бере участь Іван Богун та саме життя середини XVII століття. На основі аналізу історичних джерел і архівних матеріалів розширено уявлення про механізми укладання союзів та їхній вплив на розвиток національної державності. Особливу увагу приділено вивченню боротьби за незалежність України, що сприяли утвердженню України як суб'єкта міжнародних відносин. Важливим елементом новизни є оцінка тієї спадщини, яку залишає нам Іван Богун. Робота висвітлює раніше недостатньо досліджені аспекти, зокрема роль цієї постаті у формуванні міжнародного іміджу України.

Структура роботи. До змісту роботи входить вступ, три розділи та література. Загальний обсяг дипломної роботи становить 78 сторінок.

Розділ 1

Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

В історії кожної незалежної держави є багато важливих історичних подій, національних героїв, які складають її духовну, національну історію, є основою національних святинь, тому багато народів вивчають, досліджують, пам'ятають та шанують свою історію. І це логічно, тому що кожна нація, кожен народ має право на існування, на свою державність, на збереження своєї історії та духовних традицій. Багато сучасних істориків звертають свою увагу на важливість національної історії і необхідність перегляду і продовження дослідження багатьох історичних проблем. Козацтво – це символ незламності і найвища гордість нашої нації, серце України її захист і майбутнє. Козаччина по праву вважається найяскравішим розділом багатовікової української історії, адже її доблесні діяння стали фундаментом для національної самоідентичності багатьох поколінь. Понад двісті років – з середини XVI ст. і до кінця XVIII ст. – козацтво було рушійною силою розвитку України, активним учасником Визвольних змагань, формуючи Українську державність, культурний і духовний розвиток, обороняло її від зовнішньої агресії. Минуло багато століть відтоді, як козацька слава гриміла далеко за межами України. Світ та наша держава невпізнанно змінилися. Проте, незважаючи на час і трансформації, давні події, козацькі поразки і звитяги продовжують хвилювати та інтригувати нас сьогодні. Бо це наша історія. Слава нинішньої України пронесена крізь буревії віків, спалахи народної любові до одних та зневаги до інших. Та безперечно одне: чим досконалішим та більш демократичним стає наше суспільство, тим дорожчим бачиться минуле з його славними традиціями та здобутками. Нині, у час національного відродження, коли український народ творить свою державність, великого значення для формування незалежності України набуває осмислення історії Запорозької Січі – козацької християнської республіки, яка з її демократизмом багато в чому є для нас взірцем, моделлю

для нашої суверенної держави. Дуже важливим в історії нашої держави був період Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Іван Богун був одним із найближчих соратників Хмельницького, ставши героєм українських дум, переказів, пісень. Завдяки своєму надзвичайно бурхливому та загадковому життю, ця історична особа завжди була є і буде залишатися в центрі уваги істориків. Головна проблематика полягає в тому, що досі немає цілісної, узагальнюючої праці, здатної прояснити та однозначно трактувати всі суперечливі факти біографії цього полковника. Адже не випадково, що саме в роки незалежності України виникла дискусія між українським істориком О. Гуржієм та дослідницею Т. Яковлевою. Значущість цієї розвідки посилюється ще й тим фактом, що тогочасні радянські історики не приділяли надзвичайно належної уваги Івану Богуну. Його образ був штучно обмежений званням “ лицаря” та” захисника Вітчизни”, що заважало повноцінному висвітленню його багаторічної біографії. Особливо палкі «історики» радянської доби вважали його ще й «прихильником возз’єднання України з Росією», що, як ми розуміємо, в сучасних умовах стану розробки проблеми неможливо. На сьогоднішній день ми маємо змогу об’єктивно оцінити особистість цього діяча, створити цілісний портрет людини, яка поклала голову на захист нашої Батьківщини. Науковий інтерес до цієї проблематики залишається незмінним протягом століть. Уже в XVIII столітті діяльність Івана Богуна почала привертати увагу істориків і хроністів. У XIX столітті Михайло Грушевський заклав фундамент досліджень, пов’язаних із цією людиною. У радянський період тематика життєвого шляху Івана Богуна розглядалася крізь призму класової боротьби, що певною мірою спотворювало її оцінку. Сучасна українська історіографія значно розширила горизонти дослідження, акцентуючи увагу на багатовекторності його політики та культурно-дипломатичному аспекті. Однак, попри значну кількість наукових праць, багато питань залишаються відкритими. Дискусії точаться навколо мотивів та вирішальних питань, які змінювали вектор нашої історії, а також щодо довготривалих результатів його національно- визвольної боротьби та діяльності

для України. Недостатньо дослідженими залишаються і культурні аспекти вивчення життя Івана Богуна.

Дослідження стану наукового висвітлення проблеми дозволяє не лише окреслити основні тенденції в історіографії, а й виявити прогалини, які потребують подальшого вивчення. Далі доцільно розглянути праці дослідників, які внесли найбільший внесок у вивчення цієї теми, зосереджуючись на їхніх підходах, висновках і критичних оцінках. На сьогоднішній день, ми маємо змогу об'єктивно оцінити особистість цього діяча, створити цілісний портрет людини, яка поклала голову на захист нашої Батьківщини.

Історіографія проблеми вивчення біографії Івана Богуна була започаткована ще за часів Хмельниччини. Одразу хотілося б розділити її на чотири групи, які якісно відрізняються за трактуванням подій. Першу групу становлять численні українські праці, видані за більше ніж три століття; до другої групи відносяться російські дослідження, які не можна обминути увагою; третю групу складатимуть мабуть найцікавіші дослідження – польські, і, нарешті, четверта група – розвідки науковців Західної Європи. Для вивчення постаті Івана Богуна є багато історичних праць, які наповнюються новими дослідженнями. Потрібно зважати на те, що такі праці потребують якісного вивчення, дослідження, щоб вони містили об'єктивну істину, у вивченні цієї теми. Постать Івана Богуна вивчали різні історики такі як: В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський [16], а також велику увагу акцентують сучасні дослідники, так як в біографії Івана Богуна є ще багато невідомих фактів. З огляду на вищесказане, існує важлива критична потреба у проведенні та систематизації нових глибоких наукових розвідок, спрямованих на вивчення легендарного та визначного військово – політичного діяча, учасника Визвольної війни. Оскільки Іван Богун по праву вважається одним з найважливіших та найчистіших постатей в козацькій історії, його біографія заслуговує на всебічне дослідження. Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: ” До Івана Богуна нікому не вдавалося отримати стільки перемог, мати власну позицію, не ризикуючи собою” [48]. Богун, мабуть, був єдиною особою, чия

слава могла сперечатися зі славою самого Хмельницького. Проте він був одним із небагатьох, хто свідомо відмовився використати свою народну підтримку та авторитет серед полковників задля отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар, козак, він став легендою ще за життя. Сучасні дослідження активно заповнюють прогалини у вивченні козацької старшини періоду Хмельниччини, пропонуючи численні біографічні праці про діячів. Серед них фігура І. Богуна завжди привертала увагу та суперечливі судження. Офіційні документи підтверджують, що Іван Богун був визнаним Вінницьким полковником 1650 – 1658 рр. Він був надзвичайно активним діячем визвольного руху українського народу проти Речі Посполитої у XVII ст. А ким же він був насправді? На жаль, з приводу цього історія залишила багато так званих «білих плям». У документах XVII століття немає надійних даних щодо роду, дати чи місця народження цієї особи. Проте більшість українських істориків вважає, що Іван Богун походив із шляхти. Іван Крип'якевич назвав його серед полковників-шляхтичів Теодоровича, Я. Гоголя (Яновського), Д.Нечая, М.Морозенка (Морозовицького), М.Кричевського [8]. Якщо дослідник Володимир Головацький вважав Івана Богуна вихідцем із дрібної української шляхти, то дослідниця теми Тетяна Яковлева пропонує іншу версію. Науковиця переконана, що цей славетний воєначальник був великим шляхтичем та лицарем – козаком, з давнього православного роду Федоровичів. Ця гіпотеза виникає завдяки ідентифікуванню Богуна з полковником Федоровичем, чия діяльність збігається. Слідом за В. Ліщинським і його дослідженнями вона схиляється до думки про можливість того, що шляхтич Федір Богун, який згадується у 20-х роках XVII ст., міг би бути батьком Івана [49]. Однак ні офіційні (урядові) документи, ні козацько-старшинські літописи чи польські хроніки не фіксують їх родинні зв'язки, навіть не згадують заслуги Ф. Богуна перед Богданом Хмельницьким, а цього варто було б очікувати згідно з традицією, як у випадках з родичами Нечаїв, Виговських, Золотаренків, Самойловичів та багатьох інших сімей впливових старшин. Адже Іван Богун, починаючи приблизно з 1651 року став чи не найлегендарнішою постаттю

періоду Визвольної війни, поступаючись хіба самому Хмелю. Мета дослідження цієї праці якщо і не знайти істини, то хоча б підняти з забуття це ім'я, оцінити та й прийняти до розуму і серця всі висновки, зроблені досвідченими історичними дослідниками, які у всіх своїх працях намагалися описати, спираючись на історичні довідки і документи, цю воістину легендарну людину. Тоді козаки спільно героїчно тримали оборону Азова від турецьких військ. Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім I послав під це місто близько 240 тис. чол. війська та 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 79 тис.чол.) відступити. На думку дослідника Флорі, саме Богун, згаданий як отаман Іванець, командував одним із військових формувань, що воювало проти кримських татар на Боровському перевозі. Його діяльність у цьому регіоні фіксується і в 1672 році. За цими відомостями йдуть свідчення сучасників, а саме Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуйках, та Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській військовій службі. Посилаючись на дані, які маємо від джерел, на початку 1640-х років Іван Богун є реєстровим козаком на службі у короля Речі Посполитої. Зокрема, 20 травня 1643 року він, як старійшина очолював загін кінних солдатів разом із побратимом Федьком у військовому зіткненні із російським загоном районі Козацького перевозу. У 1643- 1645 роках Богун знову повертається на Сіверський Донець і продовжує брати участь у походах проти татар. З приводу дати початку полковництва Івана Богуна не маємо поки що жодного офіційного документа. У радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося в 1650 році. Проте М. П. Візир у поширеній з кінця 60-х років. В енциклопедіях з історії України автор зазначив: на чолі Кальницького (з 1953р. - Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648-1649), Іван Федоренко (1649-1651), Іван Богун (1651-1658), Іван Сірко (1658-1660) [3]. В.О. Шевчук, вивчаючи роботи Самійла Величка, заперечує попередні висновки, аргументуючи, що Іван Богун обійняв посаду Подільського полковника у лютому 1649 року. При цьому Шевчук розділяє Івана Богуна та Федоренка. Натомість Т. Яковлева,

спираючись на джерела дійшла висновку, що ці імена потрібно об'єднати у одне формування Іван Богун – Федоренко. Тоді стає незрозумілим таке. Чому в Реєстрі Запорозького Війська Івана Богуна вказують козаком Чигиринського полку, тоді як Федоренка – Кальницьким полковником. Ситуацію ускладнює С. Величко, який, перелічуючи полковників часів Хмельницького, наводить їх як різних осіб. Немає чіткості із цього питання й у тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, ще більше заплутують дослідників. Зокрема, в них Богуна названо полковником «брацлавським» (тотожні: «брацлавський», «бреславський», «брюславський»), «кальницьким», «вінницьким», «подільським», «паволоцьким», «чернігівським» і навіть «брянським». В одному з документів 1650 р., який був підготований царськими сановниками Васильєвим та Яковлєвим, він визначається одночасно (на одному аркуші) як полковник кальницький, і як чернігівський. Хоча точно відомо, що тоді ранг чернігівського полковника займав Мартин Небаба. Все це дало привід для дискусій: чи був полковник Іван Богун один, чи їх існувало два або навіть три. Спробуємо ж на підставі першоджерел і напрацювань істориків «відновити» принаймні найбільш виразні епізоди з життя одного із соратників Богдана Хмельницького того періоду - Івана Богуна. Праці сучасників, що стосуються Івана Богуна, займають важливе місце в розумінні політичних процесів XVII століття, оскільки вони зберігають актуальність і є основою для розвитку сучасних наукових уявлень про нього. Серед таких джерел виділяються статті в наукових журналах, спеціалізовані монографії, а також підручники для середніх навчальних закладів, що базуються на новітніх дослідженнях і висвітлюють ключові аспекти його політики.

Радянський період в історіографії був позначений виключно працею М. Петровського та кількох його статей. Микола Неонович Петровський вирізняється серед істориків тим, що він єдиний приділив детальну увагу питання ідентичності Івана Богуна та Івана Федоровича. Його дослідження виявилися найбільш результативними порівняно з гіпотезами інших вчених. До ідеологічно заангажованих досліджень, створених у цей період, належать праці

Д.І. Мишка, Л.С. Полухіна, В.О. Голобуцького, К.І. Стецюка. Тільки за часів незалежності стало можливим очікувати на всебічні та глибокі історичні дослідження почали з'являтися роботи, що вводять у науковий обіг невідомі раніше джерела, а також відкрилася можливість публічно обговорювати спірні питання у пресі. Цікавими для вивчення є роботи В. Брехуненка, В. Степанкова, В. Щербака. Завдяки критичному переосмисленню минулих подій розпочалася нова хвиля досліджень, що призвела до публікації праць Б.Сушинського, Б. Флорі, Н. Савчука та С. Коваленка.

Таким чином, біографія Івана Богуна в українській історіографії представлена невеликою кількістю праць, хоча в майбутньому очікується поповнення. Водночас, російська історіографія містить важливі дослідження та матеріали. Зокрема, “Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі” О. Рігельмана, що базувався на українських літописних джерелах, є значним внеском і свідчить про скликання Богуном селян на козацьку раду під Берестечком. Ця інформація допомагає подолати майже двохсотлітній інформаційний вакуум, який нещодавно почався заповнюватися новими дослідженнями, що стосується спірних питань його біографії. Дослідження Т. Яковлевої, яке характеризується глибоким підходом до проблеми та залученням багато магнітної джерельної бази, безумовно, заслуговує на ретельний аналіз. Незважаючи на це, в них виявлено певні недоліки, такі як ігнорування ключових праць відомих істориків. Петровського та Б. Флорі. Як наслідок, біографія Івана Богуна наразі виглядає дещо неповною та необ'єктивною. Адже реконструкція історичного минулого можлива лише за умови наявності та ґрунтовного аналізу широкої джерельної бази. В цьому плані чимало джерел з історії України другої половини XVII ст. залишаються ще недостатньо або іноді зовсім не вивченими.

Важливими є статті, що публікуються в українських та міжнародних історичних журналах, зокрема в таких виданнях, як «Український історичний журнал», «Історичний архів», «Київська старовина». В цих публікаціях історики та науковці розглядають різні аспекти ролі Івана Богуна, аналізують

міжнародні відносини того часу, а також досліджують правові і політичні умови, в яких діяли українські дипломати. Важливими є також статті, що висвітлюють роль Івана Богуна в контексті відносин між Україною, Московією, Польщею, Османською імперією, що дозволяє розширити розуміння його дипломатичної стратегії. У монографіях сучасних дослідників, таких як праці Дмитра Дорошенка, Олександра Гуржія, Валерія Субтельного, особлива увага приділяється вивченню цієї теми в контексті його боротьби за незалежність України. Ці монографії містять глибокий аналіз життя нашого героя [13]. Крім того, слід звернути увагу на підручники та посібники, що використовуються в навчальному процесі в закладах середньої освіти. Вони не лише містять факти про Івана Богуна, а й подають їх в доступній формі для учнів. Такі підручники базуються на наукових дослідженнях і є хорошим інструментом для ознайомлення учнів з ключовими аспектами зовнішньої політики гетьмана. Вони, як правило, містять відомості про ключові битви та творення історії Іваном Богуном.

Також варто звернути увагу на статті, що публікуються в рамках наукових конференцій, де на основі нових архівних матеріалів та результатів досліджень аналізуються не лише відомі дипломатичні факти, але й нові погляди на інтерпретацію цих подій. Ці праці часто містять детальніше трактування і впливу цих стратегій на подальшу історію України.

Таким чином, праці сучасників у вигляді статей, підручників і монографій є основою для розуміння ролі Івана Богуна в сучасній науковій думці, оскільки вони не лише пропонують аналіз вже відомих подій, а й часто містять нові підходи та інтерпретації, які допомагають розширити горизонти досліджень цього періоду. Сучасні наукові праці, засновані на новітніх архівних матеріалах, розширюють уявлення про Івана Богуна, пропонуючи нові інтерпретації і перспективи. Наукові статті, монографії та підручники для загальноосвітніх закладів дають можливість осмислити зміст і значення цих політичних рішень у широкому контексті української та європейської історії. Таким чином, історіографія проблеми вивчення постаті Івана Богуна нараховує

значну кількість робіт, і їх коло має розширитися. Але треба пам'ятати, що дослідження ці мають проводитися не тільки з метою переосмислення першоджерел та наукової літератури, а й з прагненням відшукати істину, для чого потрібні об'єктивні, виважені висновки.

Біографія найславетнішого козацького полковника та старшину Івана Богуна привернула увагу багатьох вітчизняних істориків. Серед них – В. Голобуцький, Д. Мишко, О. Гуржій, М. Петровський, Т. Яковлева, Б. Флоря. Сучасні історичні дослідження акцентують на тому, що в біографії Івана Богуна залишається чимало прогалин, а доступна фактологічна база є доволі суперечливою. Таким чином, подальші наукові розвідки є абсолютно необхідними важливих досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії".

Отже, стан наукового висвітлення теми продовжує досліджуватися, маючи своє підґрунтя у наукових та історичних працях.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є основою для повноцінного аналізу життєвого шляху Івана Богуна, оскільки саме через ці джерела можна отримати безпосередні відомості про військову боротьбу тогочасного полководця та відновити історичну реальність його дипломатичних кроків. Для того, щоб ґрунтовно вивчити та дослідити Національну війну 1648- 1657рр., потрібно детально аналізувати та вивчати історичні джерела в архівах України, так як не завжди вони містять об'єктивну інформацію. Доступ до значної частини наукової спадщини минулого, що зберігається у фондах, архівах, бібліотеках України, суттєво ускладнений. Це спричинено кількома чинниками: складністю пошуку вже наявних історичних матеріалів, затримки у надходженні зарубіжних видань, а також незадовільним фізичним станом частини джерел, що унеможлиблює їхнє використання. Тому багато фактів з біографії Івана Богуна просто переписувалися один за одним, не маючи по суті жодної наукової новизни. У випадку з Богунем, роль джерел є надзвичайно важливою, оскільки багато його військових та дипломатичних зусиль залишалися частково засекреченими або фрагментарно зафіксованими в історичних документах. Для вивчення діяльності державного діяча необхідно спиратися на різноманітні джерела, що дозволяють реконструювати його стратегії, тактики переговорів, а також оцінити вплив на формування міжнародного статусу України.

Джерельна база дослідження охоплює широкий спектр матеріалів, серед яких ключове місце займають першоджерела, такі як офіційні документи, дипломатичні угоди, листування, літописи та інші архівні матеріали, що свідчать про безпосередню участь полководця у долі нашої держави і представниками інших держав. Важливими джерелами є також дипломатична кореспонденція Богдана Хмельницького, у якій чітко відображені зовнішньополітичні прагнення гетьмана, його переговорні стратегії, а також позиції Османської імперії, Кримського ханства, Московії та Речі Посполитої

стосовно України, де згадується Іван Богун. Літописи, у свою чергу, також містять свідчення про події, хоча й іноді мають певний суб'єктивізм у трактуванні фактажу. Крім того, важливим джерелом є історична література, що складається з праць, написаних як сучасниками, так і пізнішими дослідниками, що забезпечують багатий контекст для розуміння нашої теми.

Ці джерела становлять цінний матеріал не лише для наукового аналізу, але й для викладання історії у школах, сприяючи формуванню уявлення про дипломатію як важливу складову національної історії.

До ключових першоджерел належать листи Івана Богуна, які відображають його політичні наміри, оцінку міжнародної ситуації та методи ведення війни. Універсали, спрямовані до козацької старшини, сільської громади чи іноземних урядів, допомагають зрозуміти основні виклики того часу та відповіді на них.

Важливу роль у відтворенні ролі військового відіграють міжнародні угоди. Зокрема, Зборівський договір 1649 року, Білоцерківський договір 1651 року та Переяславська угода 1654 року ілюструють його прагнення маневрувати між потужними державами для захисту українських інтересів. Ці документи також є джерелом інформації про тогочасне міжнародне право, політичні реалії та компроміси, на які доводилося йти.

Мемуари та хроніки сучасників доповнюють документальну базу, надаючи контекст і описуючи особисті якості Івана Богуна як дипломата так і військового. Польські, московські й османські хроніки часто описують його дії з точки зору інтересів своїх держав, що дозволяє вивчати зовнішню оцінку його діяльності. Наприклад, польські джерела, такі як хроніка Самуеля Грондського, часто сприймають військову компанію як загрозу Речі Посполитій [49]. У той же час московські літописи акцентують увагу на його ненависті союзу з Московією, трактуючи це як не дуже дружній жест. Архівні матеріали, зокрема кореспонденція Посольського приказу Московського царства, протоколи переговорів із представниками його сподвижника Хмельницького, а також листування з іншими європейськими державами, висвітлюють зв'язки та

стратегії. Ці джерела дають змогу аналізувати не лише позицію Богуна , а й реакцію міжнародної спільноти на його дії.

Таким чином, першоджерела формують комплексну базу для вивчення теми та ролі Івана Богуна у тогочасних ідеях того часу, дозволяючи глибше зрозуміти його стратегії, цілі та досягнення. Використання цих матеріалів на уроках історії сприяє формуванню критичного мислення в учнів, їхньому розумінню складних процесів державотворення та міжнародних відносин.

Третя група джерел, які висвітлюють діяльність Івана Богуна, складається з літературних і історіографічних джерел, що є результатом наступних досліджень і інтерпретацій, здійснених істориками вже після подій, пов'язаних із полководцем. До таких джерел належать праці, що були написані в різні історичні етапи, на основі документів та свідчень, що збереглися, а також коментарі й тлумачення науковців, які дозволяють зрозуміти сутність Богуна. Одним із найбільш важливих літературних джерел є літописи та інші твори, що писались безпосередньо після подій середини XVII століття. Зокрема, важливе значення для розуміння Богуна має «Літопис Самовидця» та «Літопис Граб'янки» [2]. У цих творах є елементи, що висвітлюють не тільки внутрішню ситуацію в Україні, але й важливі кроки, вчинені Богуном. Хоча їхні автори були не завжди безпосередніми учасниками подій, їхні записи часто виступають як важливе джерело для відновлення зв'язків та мотивів. Крім того, значну роль відіграють історичні монографії та дослідження, написані в XVIII-XIX століттях, коли почали активно досліджувати питання української політики в період Хмельниччини. До таких праць належать роботи Миколи Костомарова, Павла Чубинського, а також багато пізніших українських істориків. Вони займались розбором політичних та військових аспектів часу Івана Богуна , а також взаємовідносин з Московією, Польщею та Османською імперією. У цих працях акцент робиться не лише на реаліях зовнішньої політики, але й на її впливі на розвиток української державності.

Науковці також активно використовували праці іноземних авторів, які мали доступ до архівів польських, московських, османських та

західноєвропейських держав. Серед таких дослідників важливе місце займають роботи польських, російських та турецьких істориків, які документували події з іншого ракурсу, що дозволяє отримати багато цікавих аспектів про Івана Богуна та їх зовнішнє сприйняття.

Джерельна база вивчення ролі Івана Богуна підкреслює важливість різноманітних джерел для комплексного розуміння самого полководця. Першоджерела, зокрема дипломатичні листи, акти, договори, записи сучасників та хроніки, є основними матеріалами, що дозволяють відтворити конкретні аспекти дипломатичних кроків Богуна в контексті його боротьби за незалежність України. Залучення документів того часу, таких як , україно – московський договір 1654 р., Білоцерківський договір 1651р. та інші, дає змогу не лише проаналізувати політичні ідеї та стратегії, у якій Богун виступає противником угоди, але й зрозуміти особливості міжнародних відносин тієї доби. Серед авторитетних робіт тієї доби слід відзначити “ Історія Малої Росії” – працю російського та українського історика Дмитра Бантиша – Каменського, що побачила світ у 1822 році [39]. Автор використав досить широку джерельну базу: щоденники учасників визвольної війни і очевидців тих подій, польські хронічки, гетьманські листи. Наявна інформація винятково повно характеризує Івана Богуна. Особливо важливою та цінною є праця Бантиша – Каменського, яка не лише дає нам характеристику нашого героя, але й містить біографічні відомості. До її складу також включено план Берестецької битви, відтворений за оригіналом з архіву польського короля Станіслава Августа Понятовського. Схожий спектр джерел та додаткові відомості до біографії Богуна представлені у Історія “Малої Росії” [39]. Протягом XIX – на початку XX століття розпочалася публікація важливих археографічних видань, серед яких «Архів Південно – Західної Росії», важливі відомості також містяться у збірнику “Жерела до історії України – Руси” та в періодичних виданнях, що стосується перших спеціалізованих праць, то монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький», вперше з’явилася на світ у 1857 році. Автор цієї праці використав величезну кількість джерел і підійшов до повідомлень окремих

авторів із критичною оцінкою. Єдиним зауваженням до Костомарова можуть бути лише незначні відхилення від свідчень очевидців битви. До цього належить повідомлення з посиланнями на С. Грондського про те, що перед битвою Богдан Хмельницький, оглядаючи королівські укріплення, помітив погано устежений редут і послав вночі козаків, які напали на німецьку піхоту і частину її вирізали. В дійсності ця подія відбулася вже під керівництвом Івана Богуна під час облоги шляхетського табору 4 липня 1651 року. Але монографія «Богдан Хмельницький» залишається й досі одним з фундаментальних творів до пізнання епізодів визвольної війни.

Український історик початку XX ст. І.М. Каманін видав спеціальну брошуру про Берестецьку битву, де подав перелік усіх козацьких полків та їхніх очільників. Єдина зафіксована помилка – включення до списку Київського полку Семена Савича, який не брав участі в бою. До цієї праці необхідно підходити з критичним осмисленням. Хоча вона й заслуговує на увагу. Водночас, беззаперечно епохальною за обсягом залучених джерел та глибиною історичного аналізу подій Хмельниччини є «Історія України – Руси» М. Грушевського, якій присвячені восьмий та дев'ятий томи. Саме в цій праці найповніше на той час відображена біографія Івана Богуна. Іван Богун зображений як зріла особистість із непохитними поглядами на долю України. Однак, варто критично оцінювати і праці М. Грушевського: наприклад, у питання обрання Богуна наказним гетьманом він суперечить усім наявним свідченням, не висуваючи при цьому жодної контраргументації.

Пам'ятки польської історіографії є джерелом неоціненної значущості. До них належать праці таких авторів, як В. Каховський, Л. Кубалі, Й. Єрлич, А.Чоловський, А. Грабовський, які не рідко були очевидцями чи безпосередніми учасниками подій. Слід врахувати, що їхня ідеологічна належність до ворожого табору зверхнє ставлення до українських повстанців та тенденційний підхід до викладу матеріалу часто обумовлювати спотворення історичної картини та появу фактичних помилок. Твори іноземних авторів мають велике значення, оскільки вони містять численні цінні й оригінальні

факти щодо діяльності та біографії Івана Богуна. Актуальність їх детального й ґрунтовного дослідження посилюється через обмеженість джерел у самій Україні та за її межами.

Значний інтерес становить хроніка Веспасіяна Коховського – видатного польського поета та історика, офіційного придворного історіографа польського короля Яна Собеського, а також безпосереднього учасника війни між Україною і Річчю Посполитою. У фундаментальному чотиритомнику «Польські аннали від смерті Владислава IV» Веспасіян Коховецький присвятив свою працю 25 – річному періоду (1648- 1672), що охоплює час від смерті Владислава IV до завершення правління Михайла Вишневецького. Саме у його творі найдетальніше серед усіх джерел зображено життя Івана Богуна, із точним та об'єктивними характеристиками [25]. Важливим джерелом є також праця Субтельного О. «Україна: Історія»[9] Ця праця слугує ілюстрацією класового підходу автора, який, будучи представником заможної української шляхти Волині, мав упереджене ставлення до подій Визвольної війни.

Хоча автор неодноразову підкреслював свою православну віру, його позиція повністю збіглася з інтересами короля і магнатів. Він писав польською мовою, виражав вороже ставлення до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та відверту неприязнь до Івана Богуна й козацької старшини загалом. Інтереси Субтельного, як багатого шляхтича, змушували його примкнути до ідейного табору магнатів і не дозволили об'єктивно оцінити діяльність Івана Богуна.

Польська історіографія має солідну традицію щодо висвітлення подій в Україні середини XVII ст., відзначається широкою гамою оцінок та поглядів. Тому польські джерела, хоч вони і мають свої недоліки, все ж таки необхідно враховувати при висвітленні спірних питань біографії Івана Богуна.

Подіями середини XVII ст., звісно, зацікавилися і в Європі. Не оминали увагою європейці і постать Івана Богуна. Цікаві характеристики дані йому французькими періодичними виданнями, зокрема «LeGazette».

Отже, історичні джерела з вивчення ролі Івана Богуна підкреслює важливість різноманітних джерел для комплексного розуміння самого полководця. Першоджерела, зокрема дипломатичні листи, акти, договори, записи сучасників та хроніки, є основними матеріалами, що дозволяють відтворити конкретні аспекти дипломатичних кроків Богуна в контексті його боротьби за незалежність України.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження є ключовим компонентом наукової роботи, яка забезпечує логічну структуру, послідовність і глибину аналізу обраної теми. Дослідження теми Івана Богуна та її інтеграції у сучасний освітній процес вимагає використання багатовекторного підходу, що дозволяє поєднувати історичний аналіз із педагогічною практикою. У центрі уваги дослідження перебуває не лише сам герой, але й його вплив на тогочасні та сучасні міжнародні відносини, а також способи, якими ця тема може бути адаптована до шкільного викладання. Для досягнення цього необхідно враховувати особливості історичної епохи, специфіку джерельної бази та наявні методичні підходи до вивчення історичних подій у школах. Одним із важливих завдань є забезпечення системності дослідження. Це дозволяє розглядати тему як частину ширшого геополітичного контексту XVII століття, що охоплює взаємовідносини між Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським ханством, Московською державою та іншими європейськими державами.

Такий підхід дозволяє простежити багатоплановість та послідовність дій військового діяча, які мали вирішальний вплив на формування української державності. Водночас методологія охоплює педагогічний аспект, зокрема аналіз сучасних підходів до викладання історії у школах. Дослідження зосереджується на визначенні найбільш ефективних способів подання матеріалу про у шкільній програмі, що сприяє формуванню в учнів розуміння складності історичних процесів, їхньої багатофакторності та значення для сучасності. Особливий акцент зроблено на пошуку таких форм і методів навчання, які дозволять зробити цю тему доступною, цікавою й актуальною для учнів.

Ключову роль у дослідженні відіграє взаємодія між теоретичними та практичними аспектами. З одного боку, це аналіз історичних джерел, таких як дипломатичне листування, угоди, літописи, спогади сучасників, які дають

змогу реконструювати події того часу. З іншого боку, це розробка методичних рекомендацій для їхнього застосування в навчальному процесі, що враховує сучасні вимоги до освітніх стандартів і потреби учнівської аудиторії. Особливе значення має міждисциплінарний підхід, який поєднує історичний аналіз із методами педагогіки, соціології та психології. Це дозволяє не лише дослідити предмет із різних точок зору, але й створити на основі цього дослідження практичні інструменти для його використання у викладанні.

Таким чином, методологія дослідження забезпечує комплексний підхід до аналізу її місця в історичному і сучасному освітньому дискурсах. Вона дозволяє не лише оцінити історичну значущість його ініціатив, але й визначити способи їхнього актуального використання у навчальному процесі, спрямованому на виховання у школярів історичної свідомості, патріотизму та розуміння ролі України в світовій історії. У межах методології дослідження використовується комплекс методів, які забезпечують ґрунтовний аналіз та можливостей її інтеграції в освітній процес. Нижче подано детальний розгляд кожного з них.

Принцип історизму є фундаментальним у вивченні історичних явищ, зокрема постаті Івана Богуна. Його застосування дозволяє розглядати дії полководця в контексті конкретних історичних умов XVII століття, враховуючи як внутрішні, так і зовнішні чинники. Окрім того принцип історизму сприяє глибокому розумінню впливу тривалих історичних процесів, таких як, війни та політичні інтриги, на формування зовнішньої політики України. Завдяки цьому принципу можна побачити еволюцію цілей та засобів дипломатичної Івана Богуна : від боротьби за захист православного населення до спроб закріпити статус козацької держави на міжнародній арені.

Принцип об'єктивності забезпечує неупереджений підхід до оцінки постаті Івана Богуна, враховуючи різноманітність джерел та історичних інтерпретацій. Дослідження опирається на широкий спектр документів, таких як дипломатичне листування, угоди, літописи та аналітичні праці. Це дозволяє уникати однобічності, характерної для окремих історичних шкіл або політичних впливів. Наприклад, битву під Вінницею ми можемо розглядати як

героїчний спротив та як факт національного спротиву Івана Богуна. Принцип об'єктивності дозволяє врахувати ці погляди, одночасно підкреслюючи складність її ситуації, яка вимагала компромісів. Крім того, цей підхід сприяє уникненню стереотипів у викладанні історії, допомагаючи учням формувати критичне мислення та аналізувати суперечливі історичні події.

Метод історичного аналізу застосовується для дослідження конкретних дипломатичних кроків, таких як воєнні дії або ведення переговорів. Наприклад, розгляд Берестецької битви вимагає детального аналізу умов, за яких вона відбулася, а також оцінки наслідків цієї події для української державності. Цей метод передбачає розподіл подій на ключові етапи, вивчення контексту їхнього виникнення та наслідків. У дослідженні теми цей метод дозволяє виявити, як полководець зміг поєднати військові успіхи з ефективними зовнішньополітичними угодами, а також визначити причини його невдач, наприклад, у стосунках із Річчю Посполитою.

Метод історико - порівняльного аналізу дозволяє простежити спільні риси та відмінності у дипломатичній практиці різних держав того часу.

Метод історичної реконструкції дозволяє відтворити хронологічну послідовність дипломатичних дій Богдана Хмельницького, їхню мотивацію та результативність. Завдяки цьому методу можна краще зрозуміти, як Богун зумів побудувати стратегію, що враховувала внутрішньополітичні виклики (боротьба із внутрішніми опонентами, забезпечення підтримки козацтва) та зовнішні загрози. Цей метод є особливо корисним для створення шкільних уроків, оскільки дозволяє представити історію як серію логічно пов'язаних подій, що мають зрозумілу мотивацію та наслідки.

Метод аналізу джерел є невіддільною складовою методології, оскільки дозволяє працювати із оригінальними історичними документами, як-от дипломатичні листи, угоди та хроніки. Цей метод дозволяє відокремити автентичні джерела від пізніших інтерпретацій, що є важливим для точного розуміння подій та їхнього значення. Такі документи дають змогу з'ясувати позиції різних сторін, мотиви їхніх дій та стратегічні плани.

Метод контент-аналізу використовується для вивчення текстового змісту документів, історичних праць та навчальних матеріалів. Наприклад, за допомогою цього методу можна проаналізувати, як образ Івана Богуна та його здобутки представлені в сучасних підручниках історії. Це дозволяє виявити основні акценти, які робляться у шкільній програмі, та запропонувати шляхи вдосконалення навчального процесу.

Міждисциплінарний підхід інтегрує історичний аналіз із педагогічними методами, спрямованими на адаптацію теми для шкільного викладання. Цей підхід дозволяє використовувати елементи психології для кращого розуміння, як учні сприймають складний матеріал, а також методи соціології для аналізу впливу історичних знань на формування світогляду школярів. Наприклад, під час уроків історії можна використовувати мультимедійні матеріали, інтерактивні карти, архівні документи та рольові ігри, що дозволяють учням відчувати себе учасниками подій. Це сприяє не лише засвоєнню матеріалу, але й розвитку у школярів навичок критичного мислення та аналізу.

Таким чином, застосування широкого спектра методів дозволяє забезпечити комплексний підхід до вивчення дипломатичної діяльності Івана Богуна та її ефективного викладання у закладах загальної середньої освіти. Це дає змогу не лише глибше розкрити тему, а й зробити її доступною та цікавою для учнів.

РОЗДІЛ II. Життєвий шлях та діяльність Івана Богуна

2.1. Ранні роки, формування особистості та початок військової діяльності

Публікація численних біографій діячів доби Хмельниччини останнім часом сприяла подоланню тривалої паузи у вивченні козацької старшини. При цьому особа Івана Богуна завжди була об'єктом значного інтересу та контраверсійних оцінок. Офіційні джерела ідентифікують Івана Богуна як Кальницького (Вінницького) полковника, який був одним із найбільш діяльних провідників Національно – визвольної боротьби українського народу проти Речі Посполитої. Немає підстав сумніватися у тому, що Богуна вбили, коли йому було за шістдесят. Це досить поважний вік і майже жоден тогочасний полковник не дожив до таких років. Якщо, відштовхуватися від цього факту, який засвідчений різними джерелами, то Іван народився на початку 1600 років. Справжня особа Івана Богуна, досі залишається загадкою. На жаль, історіографія має значні "білі плями" у цьому питанні. Наприклад, у наявних документах того часу, ми не знаходимо жодних вірогідних відомостей про походження, дати чи місце народження цієї видатної постаті. Переважна більшість українських істориків схиляється до думки, що Іван Богун мав шляхетське походження. Іван Крип'якевич ставив його в один ряд із такими полковниками-шляхтичами Теодоровичем, Я.Гоголем (Яновським), Д.Нечаєм, М.Морозенком (Морозовицьким), М.Кричевським [8,с.59]. Згідно з Володимиром Голобуцьким, Іван Богун походив із сім'ї дрібного українського шляхтича [30,с.225]. Однак Т. Яковлева, остання дослідниця біографії цього видатного воєначальника, дотримується іншої думки, вона вважає, що він був: «благородний шляхтич і лицар-козак», який походив із старовинного православного роду Федоровичів [48,с.86]. Авторка дійшла висновку, що Богун був козаком із старовинного православного роду Федоровичів, який, за даними джерел, діяв у той же історичний період. Дослідниця, поділяючи думку В. Ліщинського, схиляється до припущення, що Федір Богун – шляхтич який був відомий на той час, міг бути батьком Івана Богуна. Втім жодні офіційні

джерела – ані козацькі літописи ані польські хроніки – не містять згадок про їхній родинний зв'язок чи про будь – які заслуги Ф. Богуна перед Хмельницьким. Така відсутність інформації суперечить інформації, традиції за якого ми знаємо різні видатні родини тог часу : Нечаїв, Виговських, Золотаренків, Самойловичів та багатьох інших сімей впливових старшин. Приблизно з 1651 року Іван Богун набув легендарної постаті доби Визвольної війни, поступаючись у славі лише гетьману Хмельницького. Це дослідження має на меті не стільки встановити остаточно істину, скільки повернути ім'я Богуна із забуття та осмислити й прийняти результати роботи досліджених істориків, які спираючись на історичні довідки та документ, прагнули описати цю виняткову особистість.

Однак із біографії випадає значна частина життя - період формування та становлення козацького ватажка . З історичних джерел Богун постає перед нами досвідченим отаманом, який спільно з донськими козаками воює проти татар на Борівському перевозі. Ще пишуть, що він, очевидно, деякий час перебував на Січі. А ось твердження про його службу у фортеці Кодак доведеться відкинути як безглузду, бо цієї твердині вже не існувало. Її знищив Іван Сулима, коли Богун перебував у Європі. До цього ми повернемося пізніше, а зараз варто зіставити відомі історичні факти, які повертають нас на декілька років назад .Про Богуна пишуть в літописах як про талановитого стратега і тактика військової справи, який організував відмінну оборону,підготовував неочікувані напади та штурми ворожих фортець. Чи насправді він такий геніальний?Чи дійсно йому вдавалося невеликими силами перемагати ворога? Скринька відкривається просто. Рятуючи юного Івана від сваволі Калиновських, його у підлітковому віці відправили до Берліна. Його перебування там було не пасивним : він тривалий час присвятив навчанню. Закінчивши місцевий університет здобуває фах інженера – фортифікатора. Подібний рівень підготовки українського старшини є унікальним і не має аналогів в історії. Факт навчання в Берліні підтверджено згадкою австрійського дипломата, який був присутній на змаганнях із фехтування і

відзначив особливу вправність та перемогу студента Богуна. Звертаємо увагу, що більшість українців закінчували Києво - Могилянську академію, а потім продовжували навчання в польських університетах, й він один - єдиний із полковників закінчив заклад, де готували фахових військових. Не всі шляхтичі могли отримати освіту у Європі, а Івану Богуну вдалося, і саме це підтверджує його походження із впливового роду. Навчаючись за кордоном він уподобав найкращі філософські знання епохи Відродження та вивчив ідеї Реформації, що на той час визначало високоосвічену та цивілізовану людину. Ці факти підтверджуються тим що деякі українські шляхтичі підтримували ідеї Реформації.

Відомо що під час битви Іван Богун дотримувався лицарської честі та людського милосердя до полонених поляків. Таке ставлення було до всіх крім роду Калиновських. Чому? Зважаючи на те, що магнат володів значними маєтностями на території теперішньої Вінницької області у Калинівському, Літинському, Хмільницькому районах можливо Калиновський вчинив насилля до рідних Івана. Напевне в живих не було ні діда ні батька, що могли б захистити його родину. Щоб врятувати єдиного сина мати таємно відправила його на чужину до Німеччини .[21,с.69].Цікаво, що східні маєтності Калиновських підкорялися болохівським князям та боярам, які ніколи нікому не корилися з часів Київської Русі. З давніх часів відомі історичні факти про них : знищення їх містечок Данилом Галицьким, опір християнізації, мирний договір із монгольськими ханами, підтримка князя Свидригайла.

Іван Богун з відомої та шляхетної родини. Сергій Коваленко вказує, що Іван Богун мав родинний герб, що вказує на його князівський рід, але правдивих даних про князівське коріння та герб поки що немає. Значення слова «богун» у словнику трактується як «жердина на якій вялять рибу». Але у прізвищі князів не може бути такого пояснення та походження, тому можливо його прізвище вказує на походження назви від річки Бог. Але це також тільки гіпотеза, тому що люди не могли ототожнювати свій рід із Богом. Скоріше всього носієм його прізвища Богун була його мати. З робіт істориків ми

дізналися, що магнати Калиновські силою відібрали у матері Богуна всі маєтності і намагалися вбити єдиного сина. Щоб приховати сина від Калиновських в Берліні мати записує його за своїм прізвищем.

Деякі історики припускають, що мати Івана не була у законному шлюбі, що тоді не вважалося чимось незвичним. Як би там не було, Іван, повернувшись додому, не застав нікого із рідних ні з боку батька, ні з боку матері, ні самих батьків. У деяких польських істориків побутує думка, що батьківське прізвище майбутнього полковника Мороз. Про це переказують і на Літинщині. Делікатним є питання щодо конфесійної приналежності Івана Богуна. Кожен хто поцікавиться тогочасною ситуацією у Європі, жахнеться від нестерпності до іновірців. До повернення в Україну, а це був кінець 1630 - початок 1640 хх років, дорослий досвідчений чоловік належить до католицької церкви. Якби на той час майбутній козацький полковник не мав близької людини, то дуже можливо, що він так би й залишився католиком і сумнівно, що повернувся б в Україну. Що ж спонукало Івана податися в козаки? До певної міри те ж саме, що згодом штовхнуло Хмельницького на повстання проти беззаконня та сваволі сильнішого. Богун спробував довести право на відібрані маєтності своїх батьків, але ніхто не звернув на це уваги(на подані клопотання до суду). Тоді ж Богун береться за зброю і йде до січовиків, які не дуже приязно поставилися до занадто освіченого новачка [18,с.123]. Як наслідок, гоноровитий шляхтич, маючи повний військовий досвід, підбиває три сотні охочих до мандрів запорожців і вирушає подалі від тих людей, які його не сприймають.

Богун був занадто гордим і шляхетним, щоб коритися малоосвітченим, хоча й сміливим козакам. на той час, зважаючи на звичаї, удома його могла утримати мама або родина. Та, судячи з усього, матері вже не було в живих. На думку про шлюб із розрахунку вказує про те, що Іван практично не тримався дому. У записах хронікерів є чимало згадок про родини менш значимих полковників, проте щодо Івана Богуна немає жодних спогадів чи натяку на сімейний чи матеріальних стан. Однак деякі сучасні історики стверджують на

існування двох синів Івана Богуна, Григорія та Юрія. Але ніде не згадується про його дружину, можливо через те що він був двічі одружений.

Дослідник молодих років Богуна О. Апанович, висуває гіпотезу, що початок військової кар'єри Богуна слід датувати 1641 роком, пов'язаним з героїчною обороною Азова [29, с.89]. Козаки протистояли колосальній турецькій армії султана Ібрагіма, що налічувала близько 240 тисяч осіб та 200 суден. Козаки витримали

24 штурми і змусили ворога відступити залишивши на полі бою близько 79 тисяч загиблих. Наявні унікальні свідчення від “черкашенів” Степана, який служив у Валуйках, та Тимофія Остаф'єва, що перебував на російській службі дають підстави вважати: на початку 1640-х років Іван Богун був на службі польського короля, отримуючи звичайне жалування реєстрового козака. Окремо джерела згадують військове зіткнення 20 травня 1643 року між російським загоном В. Струкова і кримськими татарами, з Воронежа на Дон, і кінними «черкесами» в кількості 200 чол. зі «старійшиною» Іваном Богуном та Федьком у районі Козацького перевозу. Відомо, що Іван Богун брав участь у козацько-селянських повстаннях 1637-1638 рр. проти польської шляхти. Після поразки повстання Іван Богун знаходить собі притулок у межах Російської держави. У народній пісні розповідається, що він разом з Богданом Хмельницьким розпочинає боротьбу за визволення українського народу з-під польсько-шляхетського гніту. У ході визвольної війни виявилися його організаторський талант, мужність і відвага, надзвичайна воєнна винахідливість.

Щодо дати початку полковництва Івана Богуна ми не маємо достовірного офіційного свідчення. Утім у радянських історичних дослідженнях домінувало припущення, що Богун був призначений полковником саме у 1650 році. Проте Т. Б. Чухліб у поширеній з кінця 60-х років «Радянській енциклопедії історії України» зазначив: на чолі Кальницького (з 1953р. - Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648-1649), Іван Федоренко (1649-1651), Іван Богун (1651-1658), Іван Сірко (1658-1660) [15, с.100]. На противагу такому твердженню

Січинський В.О. у коментарях до «Літопису» Самійла Величка наполягає на тому, що «Іван Богун обіймав посаду кальницького полковника з лютого 1649 року, і мав також титул Подільського полковника. При чому дослідники чітко розрізняють Богуна і Федоренка [14,с.156]. З огляду на це дослідниця Т. Яковлєва, спираючись на праці Кушевича та свідчення львівських домініканців, фактично дійшла висновку: «Івана Богуна-Федоренко Богдан Хмельницький і рядове козацтво призначає полковником до наступу військ Богдана Хмельницького на Львів» [48,с.225]. Тоді стає незрозумілим таке. Чому в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» Грушевський М.» Історія України-Руси»- Том IX. Розділ VIII. У “Реєстрі Війська Запорозького 1649року”, на який посилається М. Грушевський , Іван Богун згаданий як козак Чигиринського полку , тоді як Кальницьким полковником є Іван Федоренко, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко та ін. [13,с.45]. Немає чіткості із цього питання й у тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, лише ускладнюють роботу дослідників . В документах Іван Богун фігурує під різними полковницькими титулами, які ототожнювали називають ”брацлавським”, ”кальницьким”, ”вінницьким”, ”подільським”, ”паволодським “, ”чернігівським”, ”брянським” полковником.

Згідно з документом 1650 року, підготовленим царськими сановниками Василєвським та Яковлєвим, Іван Богун одночасно згадується як Кальницький та Чернігівський полковник. Факт, що посаду чернігівського полку займав Мартин Небава, викликав суперечки. Ці розбіжності дали підстави для дискусій про те, чи йдеться про одну історичну особу – полковника Івана Богуна, чи насправді їх було два або три. Ці історичні дослідження поклали початок новій сторінці дослідження теми Івана Богуна, його малих років ,юності та перших виходів у ролі воєначальника.

2.2 військово-політична діяльність Івана Богуна у період Національно - визвольної війни та останні роки життя

Серед видатних військових діячів України часів боротьби проти шляхетської Польщі виділяється Іван Богун, Вінницький полковник це був козацький лицар що відзначався нестримною відвагою і був обдарованим полководцем, блискучим майстром польових боїв і захисту міст, які він перетворював на неприступні фортеці. Слава про Івана Богуна одного з найвідоміших козацьких полководців України середини XVII ст., сягала далеко за межі українських теренів. Парадоксально, але при такій широкій популярності цього славетного ватажка історичні свідчення про різні періоди його діяльності в роки Національно – Визвольної війни збереглися неповною мірою або фрагментарно. Про Івана Богуна постійно згадують у всіх джерелах, історичних джерелах, історичних романах та спогадах про козацьке військо. Його постать унікальна тим, що ніхто інший із діячів ранньої Гетьманщини не тримав полковницьку владу 15 років і не мав на своєму рахунку такої кількості гучних перемог у Визвольній війні. Він без усякого сумніву уклав кілька своїх цеглин в історію боротьби українського народу проти нападів турків, татар і польського поневолення. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя. Польський історик середини ХУІ ст. Про Івана Богуна сучасники складали легенди В. Каховський характеризував його як сміливого, розумного, надзвичайно популярного діяча., який вміє як ніхто інший, вдало діяти ,сильний та хитрий як лис [25,с.58]. Його повага була заслужена як серед союзників так і серед ворогів. Татари називали його “ демір адам “(залізна людина), вірячи в його невразимість через сталевий панцир під одягом, що стало приводом для численних вигадок і байок. Польські історики навіть визнали Богуна найпрекраснішим серед 80 діячів тієї епохи, підкреслюючи його розум, незалежність характеру, високу моральність і

вірність ідеалам, та відсутність жорстокості. Відданість Україні була його головним кредо. Парадоксально але при такій популярності про життя цього видатного стратега є недостатнім. Як свідчать джерела, І. Богун бере активну участь в боротьбі проти поляків з перших битв 1648 р. За словами В.Замлинського, вже перші значні перемоги(Жовті Води, Корсунь) об'єднали навколо Богдана Хмельницького відданих соратників: Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Ганжу, Михайла Кричевського та його друга та сподвижника Івана Богуну [28,с.97]. Ця команда забезпечила успіх у всіх подальших битв Визвольної війни. Додатковими свідченнями є активна участь Богуну у військових операціях під Львовом. Зокрема, Кушевич підкреслює його роль , називаючи Богуну “речником такої боротьби до кінця”, за його словами, неодноразово переконував Хмельницького у необхідності просування ”до Вісли”, що сприяло поглибленню внутрішнього конфлікту. На той час це здавалося настільки нескладним , що для Кушевича цей факт слугує доказом нерішучості Хмельницького у використанні власних перемог, адже він не довів розгром Польщі до кінця. Загальні сподівання, полягали в тому, що Хмельницький проникне в саме серце Польщі, спричинить її крах і повне знищення як держави. Однак існувало багато тих, хто вмів.

Свій найвищий полковий ранг Іван Богун обійняв у період, що охоплює час після формування “Реєстру Війська Запорозького”. Восени 1649 року до початку серпня 1650 року. Це була епоха значних викликів та напруги для України. У той час Богун був близько до Хмельницького, що забезпечило не лише авторитет у гетьмана, але й дозволило частково впливати на політичний курс держави. Про це свідчить, зокрема, кореспонденція київського воєводи Адама Киселя польському королю щодо переговорів із Хмельницьким. До лютого 1649 року Іван Богун обійняв посаду подільського полковника . Цей прикордонний район на деякий час став ключовим у його подальшій військовій долі. Богдан Хмельницький направив Богуну на Поділля з метою “наведення порядку та заспокоєння бідних людей та припинення кровопролиття. Звернення Богуну до місцевого населення мало категоричний тон: він заборонив будь –

кому приводити війська на Поділля до Кам'янця, попереджаючи про намір карати порушників кордонів, хоча й висловлював надію на мирне співіснування. Варто зазначити, що Зборівський козацький реєстр 1649 року фіксує ім'я Івана Богуна у складі полкової сотні Чигиринського полку. За виняткову хоробрість, непримиренність до ворогів і військові здібності Богдан Хмельницький у 1650 р. призначає Івана Богуна полковником Війницького полку, який повинен був обороняти західні кордони визволеної території України. Стратегічне завдання полку Богуна полягало в тому, щоб прийняти на себе основний удар ворога і тим самим уповільнити просування польсько – шляхетських Україною. Війницький полк очолюваний Іваном Богунем, із блиском виконав цю місію, незважаючи на численну перевагу сил противника . Вже на початку 1651р. полк Івана Богуна жорстоко відплатив загонам Калиновського за віроломний напад на Україну, за смерть Данила Нечая, що загинув смертю героя в жорсткому бою з польською шляхтою. Польсько-шляхетське військо вогнем і мечем намагалося придушити визвольну боротьбу українського народу. Полк козаків на чолі з Іваном Богунем на початку воєнних дій 1651р. перебував у Війниці, яку збиралася раптовим нападом захопити польська шляхта на чолі з Калиновським. Передбачаючи атаку, Іван Богун зустрів польського ворога у всеозброєнні. Чисельності польсько – шляхетського війська він протиставив винахідливість, військову майстерність і незламну хоробрість козаків . Калиновський, нишком підходячи до Війниці, зупинився в місті Сутиски. Звідси він вислав проти козаків шляхетську кінноту на чолі з магнатом Лянцкоронським. 28 лютого польсько-шляхетське військо, кероване Калиновським, підійшло до Війниці, яка навесні 1651. р. була на кордоні з польськими військами. Наявні козацькі підрозділи були набагато меншими за польсько – шляхетську армію .

Стратегічне завдання Богуна полягло в тому, що затримати доступ ворога, поки не підійде допомога від гетьмана Б. Хмельницького. Того ж дня відбувся початковий бій під Війницею. Богун, залишивши частину козаків у місті, вивів кінний загін для зустрічі з авангардними силами ворога – кіннотою під

командування Лянцкоронського. Коли польські вершники наблизилися, вони розташувалися півмісяцем намагаючись оточити козацький загін. Козаки, прорвавши ліве крило, почали поспішно відходити, щоб перейти Буг по кризі і вийти до монастиря, що був на протилежному березі. Польські кіннотники кинулись їм напереріз і вийшли на кригу. Але тут їх чекала загибель. Відступ Богуна був маневром, військовою хитрістю. Іван Богун заманював ворога в пастку: на річці Буг заздалегідь були прорубані ополонки, які вкрилися тонким шаром льоду і були притрушені соломою та снігом. У результаті цього маневру було знищено багато ворожої кінноти. З великими труднощами вдалося врятуватися самому Лянцкоронському. Богун, зазнавши важких ударів прикладами і ледве вибравшись із води, став свідком провалу першої облоги Вінниці, що було великою ганьбою для шляхетського війська. У відповідь на повідомлення про невдачу цього загону, Калиновський прискорено рушив на підмогу Лянцкоронському. Головні сили польсько – шляхетського війська повністю оточили Вінницю на другий день ближче до вечора . Облога міста тривала аж до 11 березня. Місцеві жителі на чолі з козаками мужньо відбивали атаки . Богун був у перших рядах захисників. Усвідомлюючи, що невеликий козацький гарнізон не зможе ефективно захищати все місто, Іван Богун вирішив відвести війська до монастиря, який був добре пристосований до оборони і звідти продовжувати боротьбу [17, с.367]. Облога тривала декілька днів, протягом яких польсько – шляхетське військо не змогло подолати козацький опір.

Оборона Вінниці стала взірцем виняткової козацької мужності та сміливості. Нічна розвідка ледь не стала останньою для Івана Богуна. Він раптово зіткнувся із жовнірами, і неможливість назвати пароль поставила під загрозу його життя. Шляхтичі впізнали видатного полковника і, не гаючи часу, накинулись на нього. Богун опинився в критичній небезпеці; його яскрава кольчуга у місячному сяйві, як свідчить В. Коховський, видала його. Бажання палких поляків захопити його в полон призвело до кривавої сутички . Один ударив Богуна древком прапора по голові, інші схопили його за руки й ноги.

Відзначаючись надзвичайною фізичною силою, Богун одним рухом скинув повислих на ньому ворогів, вирвався і, відбиваючись шаблею, погнав коня через річку. Кінь Богуна потрапив в ополонку, його закрутив вир, били уламки льоду, він задубів, але вискочив з води і щасливо доніс вершника до монастиря. Наче сама доля вирвала із рук шляхти здобич - Іван Богун вийшов з цієї сутички неушкодженим. Наступного дня він продовжував хоробро битися із шляхтою, яка штурмувала козацькі укріплення. Захист Вінниці був організований майстерно: козаки переходили від однієї лінії укріплень до іншої, артилерія завдавала великих втрат ворогові. Сучасник – український історик Литвин - говорить про повну безпорадність і безсилля шляхетського війська перед козаками Івана Богуна: “ Два тижні Вінницький полк чинив героїчний опір, відбиваючи всі ворожі напади. Облогові дії включали зведення валів навколо укріплень та цілодобову варту, але козакам не вдавалося перекрити противнику доступ до води. Ворога обстрілювали з гармат і закидали бомбами” [27,с.67].

Саме бої під Вінницею стали першим місцем, де Іван Богун найбільш повно розкрив свій талант воєначальника. Під час оборони Вінниці у березні 1651 р. і міщани, і шляхта, і все населення міста підтримало свого полковника. Богун одержав блискучу перемогу. Ця битва принесла йому славу і авторитет. Це був початок розквіту його військової кар'єри. Коли на допомогу Боугун під Вінницю прийшло підкріплення – полки уманського полковника Йосипа Глуха та полтавського полковника Мартина Пушкаря – це спричинило масову паніку серед польсько – шляхетських сил. За словами Самовидця, польське військо запанікувало так само як колись під Пилявцями, полки кинулися тікати і зупинити їх було неможливо. Польське військо відступило до Кам'янця – Подільського, покинувши свій обоз. Кінцевий розгром польсько – шляхетського війська зірвала лише весняна повінь, яка перешкодила козакам далі гнати ворога. Облога Вінниці закінчилася для полків ганебною втечею. Поразка шляхетського війська справила тяжке враження на Польщу. Калиновському та Лянцкоронському дорікали, що з їх вини багато знатних

магнатів загинуло під час облоги Вінниці та потонуло в ополонках, що їх прорубали козаки на річці Буг. Київський воєвода Адам Кисіль, брат якого загинув в боях проти козаків Івана Богуна, щодо поразок шляхти писав:”.... Наше військо перебуває у жалюгідному стані : ми не можемо здолати Богуна і несемо нестерпні втрати ця війна, здається обернулася проти нас самих, знищуючи польську шляхту Військо ще не вступило у справжній бій а вже розбите, ми втратили найцінніших воїнів, і поразка наближається невблаганно, раніше нашого очікування кажуть, наше військо занадто, мале а де підкріплення – невідомо. Якщо вороги дізнаються про це та візьмуть нас у кільце, тільки Бог знає, що станеться тоді” [20,с.89]. Охоплене панікою, польсько – шляхетське військо спершу відступила до Бара. Але, отримавши звістку про те, що козаки йдуть слідом воно спішно кинулося шукати порятунку в неприступних укріпленнях Кам’янця – Подільського Через два дні українське військо взяло в облогу місто і розпочало штурм укріплень. Кам’янець – Подільський був ключовою фортецею шляхетської влади в Україні. Його стратегічна важливість посилювалася потужними природними укріпленнями, доповненими штучними спорудами. Наприкінці квітня 1651 року полк Івана Богуна у складі корпусу Д. Лисовця брав участь у штурмі цієї фортеці. Іван Богун під час військової компанії з облоги та взяття цього стратегічного пункту подільської шляхти на Поділлі засвідчи високий рівень військової майстерності та особистої відваги. На початковому етапі бойові дії зосередилися на передмісті. Сили козаків, що налічували три тисячі вояків, вибили найману ворожу піхоту з руських фільварків і зайняли стратегічну висоту навпроти укріплень у центрі міста. Опанувавши гору, Іван Богун розмістив там пушки, з яких розпочав безперервний вогонь по міських укріпленнях. Козаки з величезним завзяттям штурмували місто, переборюючи опір ворога. Облога Кам'янця-Подільського тривала кілька днів Епіцентром протистояння стала Руська брама, де точилися найбільш запеклі сутички. Іван Богун, перебуваючи серед передових загонів, надихав козаків до героїчних дій. Облога вимагала від козаків виняткової мужності та готовності будь – що

подолати опір противника, який засів за потужними міськими укріпленнями. Мешканці міста надавали допомогу та підтримку українському війську. Зокрема Іван Богун організував атаку на міську браму, скориставшись сигналом дзвона, який подав один із жителів, вказавши оптимальний час для початку наступу. Витримавши цей натиск козаків, перелякане командування польсько-шляхетського гарнізону заборонило в місті дзвонити й наказало зупинити всі годинники на вежах. Козаки продовжували готуватися до рішучого штурму міста. Але в цей час від Богдана Хмельницького було одержано наказ зняти облогу Кам'янця-Подільського і негайно вирушити на з'єднання з основними силами українського війська. Про те, що козаки твердо вирішили оволодіти містом, свідчить такий факт. Після того, як стало відомо про зняття облоги, козаки позакопувалися в різних місцях навколо міста, як про це розповідають джерела. Полк Івана Богуну вирушив назустріч Богдану Хмельницькому. Під Купчинцями козаки розгромили окремі частини Калиновського, завдавши їм значних втрат. Однак, Хмельницький зіткнувся зі зрадою: молдавський господар Лупул, попри свій формувальний союзний статус, таємно передавав королю Яну Казимиру інформацію про задуми гетьмана та напрямок руху української армії [20,с.98]. Унаслідок цього всі сили Речі Посполитої були зібрані воєдино. Чисельність польсько – шляхетського війська на той час перевищувала сто тисяч осіб, включаючи двадцять тисяч найманців.

На початку червня 1651 р. біля Кракова вибухнуло селянське повстання на чолі з Костею Наперським, який діяв спільно з Богданом Хмельницьким. Але швидке придушення повстання і жорстока розправа з його керівниками на деякий час забезпечили тил польсько-шляхетської армії. Тим часом українське військо, очолюване Богданом Хмельницьким, з татарською ордою наближалось до Берестечка. Роль авангарду виконував Вінницький полк, очолюваний Іваном Богунем. Він вів розвідку і гарантував безпеку руху основних сил. Важливо, що полк Богуну встиг зайняти ключові переправи на річках Горинка та Іква.

Ворогуючі армії розбили свої табори та опинилися віч – на – віч. Перший день обмежився невеликими боями. Натомість, на другий день польсько –

шляхетське військо зазнало серйозних втрат. Багато магнатів і шляхти загинуло від козацьких шабель. 20 червня відбулася одна з найбільших і найважливіших битв Визвольної війни, розпочатої козаками, де перевага була на боці українського війська. Проти української армії яку очолював Б. Хмельницький, шляхетська Польща кинула всі свої збройні сили. Війська під командуванням короля Яна Казимира складала 150 тисяч осіб. Польські війська намагалися вибити козаків з їхніх позицій але ті стійко трималися і успішно відбивали усі атаки. Змарнувавши інші можливості, поляки пере направили свою артилерію на лівий фланг, який утримували татари. Сучасники тих подій свідчили, що цей день став трагічним через великі втрати серед як шляхетних мужів так і добрих воїнів. Татари зрадили і залишили поле бою. Як зауважує один з сучасників, "хан втік ганебно" військо було під загрозою повного оточення. Після того, як хан Іслам – Гірей підступно залишив поле бою, Хмельницький, передавши командування полковнику Джалалію, спробував наздогнати татар, щоб повернути їхнє військо. Однак хан не лише відмовився повертатися, але й заарештував Хмельницького. Свободу гетьман здобув, лише коли був сплачений великий викуп, надісланий із Чигириня. Повернення Хмельницького до армії було неможливим, адже військо опинилося в оточенні поляків. Ця відсутність лідера поставила українські сили у тяжке становище. Татари ж, прямуючи до Криму, займалися грабунком українських земель і захопленням населення. Народ із зброєю в руках боровся проти грабіжників.

У цей критичний момент, коли українське військо внаслідок зради хана було оточене добре озброєною польсько-шляхетською армією, постало питання - хто очолить військо і керуватиме обороною. Потрібна була людина, яка би поєднувала в собі талант полководця, сталеву витримку, сміливість, воєнну винахідливість і користувалася повною довірою у козаків.

Козаки одностайно обирають керівником прославленого полковника Івана Богуна. Який поставив собі за мету будь-що вивести українське військо з оточення. Після втечі хана польські війська зайняли місце, де стояли татарські орди, і таким чином відрізали шлях козакам для виходу з-під Берестечка.

Козаки в порядку відступили до свого табору і там окопалися. Іван Богун уживає всіх заходів, щоб перетворити козацький табір на неприступну фортецю. Ворожа армія з трьох боків обступила козацький табір, з четвертого боку були непрохідні болота. Десять днів мужньо оборонялося обложене українське військо. Сутички з ворогом відбувалися майже безперервно. Усі намагання польсько-шляхетського війська взяти табір приступом не мали успіху. Не увінчалися успіхом і спроби шляхти шляхом переговорів обманути козаків, щоб потім винищити всіх. 26 червня розпочався артилерійський обстріл козацького табору, з боку поляків, на який козацька артилерія давала гідну відповідь. Попри значні втрати з обох сторін, почалися переговори. Польсько – шляхетське командування висунуло жорсткі вимоги : видати полковників, прапори та гармати. Однак козаки залишилися непримиренними до своїх ворогів, Іван Богун. Обраний наказним гетьманом, відмовився здаватися. Богун навмисно поширив серед поляків чутки про нічних напад хана і Хмельницького. Для правдоподібності він змусив козаків сурмити та барабанити в литаври. Ворог повірив і послав за річку великий корпус. Козаки під командуванням Богуна напали на поляків, що засіли в найближчих окопах, вибили їх звідти і розгромили. 30 червня козакам стало відомо, що шляхетське командування збирається обійти обложений табір з тилу і, збудувавши греблі на річці Пляшовій, підняти в ній воду і затопити табір козаків. Іван Богун організував вихід козаків з лещат облоги. Цей єдиний шлях відходу лежав тільки через болото. Винахідливість і рішучість Івана Богуна дозволили здійснити неможливе – влаштували переправу. Протягом єдиної ночі козаки закидали болото одягом, бочками, мішками, сідлами, возами та попонами, створивши гать. Хоча більшій частині козаків вдалося переправитися і вийти з оточення, ціна цього прориву була високою. Козацьке військо втратило приблизно третину особового складу, а також всю артилерію. Польські спроби зірвати переправу закінчилися провалом. Посланий загін шляхетської кінноти був відігнаний козаками. Тоді шляхта вдається до провокації. Під впливом поширюваних ворогом брехливих чуток, що старшина почала тікати, серед

козаків виникла паніка. Всі кинулися до переправи. У цей час польсько-шляхетське військо пішло на штурм табору. Багато козаків загинуло. Козаки не встигли вивести майже весь обоз і більшу частину артилерії. У битві під Берестечком українське військо виявило надзвичайну мужність. Оточені козаки демонстрували запеклий опір, усвідомлюючи, що смерть у бою краща за полон. 300 воїнів відійшли на острів, утворений у руслі річки, де влаштували укріплену засіку для продовження захисту. З одного боку їх захищали річки Стир і Пляшева, а з іншого – непрохідне болото. Воїни мужньо тримали оборону, прагнучи прикрити відхід своїх товаришів і затримати просування ворога. Польські піхотинці розпочали атаку, але козаки хоча й відступили, не припиняли захищатися. Вороги запропонували їм здатися в обмін на життя, але козаки гордо відкинули умову. Усі вони, не змирившись, полягли в нерівному бою, проявивши найвищу відвагу та героїзм. Навіть коли останній воїн, сівши в човен, відчайдушно бився косою до самої загибелі від списа, Іван Богун, демонструючи витримку та незламну вол, зумів вивести з небезпеки більшу частину українських збройних сил у безпечне місце. Активні зусилля Богдана Хмельницького і його найближчого оточення призвели до швидкого відновлення кількісного складу козацького війська. Воно знову значно поповнилося завдяки масовому піднесенню Українського народу. Зокрема, Богун створив і привів до Хмельницького 10 – тисячний козацький корпус сформований із повсталого населення Побужжя. Берестецька битва вписана як важлива сторінка у військові досягнення полковника Івана Богуну, який продемонстрував там свій полководський талант [12,с.234]. Як наслідок внутрішнього розколу серед польської шляхти, їхній наступ на Східну Україну був припинений. Король Ян Казимир міг розрахувати лише на найманців та військові загони магнатів, чиї маєтки знаходилися в Україні. Через це його плани щодо негайного переслідування та розгрому українського війська були зірвані. У 1651 році становище України було вкрай небезпечним. Після битви під Ріпками 26 червня 1651 р. проти об'єднаного польсько – литовського війська війська Радзивілла загинув смертю героя полковник Мартин Небаба,

один із талановитих лідерів повстанців. Зламавши впертий опір повстанських загонів, польсько - литовська армія вже захопила Київ .

Київ, захоплений Радзивіллою, пережив період жорстоких репресій, грабунку та спустошення, причому значні райони міста були спалені. Однак українці не скорилися загарбникам: нова хвиля повстань почала наростати у ворожому тилу. Повстанці захоплюють ряд міст, облягають литовський гарнізон в місті Любечі. У війську Радзивілла через нестачу продовольства починається голод, ширяться хвороби. Повернувшись з татарського полону, Богдан Хмельницький розгорнув енергійну діяльність, збираючи нові сили для продовження боротьби з ворогом. Богдан Хмельницький очолив українське військо, яке зупинило наступ об'єднаної польсько – литовської армії. У цій оборонній компанії ключову роль в організації народного спротиву відіграв Іван Богун, який був найближчим помічником гетьмана і досяг особливих успіхів у регіоні Брацлавщині [19,с.212]. Він закликає населення не коритися ворогові і допомагати всіма силами українському війську. Багато повстанців приєдналося до загонів Івана Богуня. Водночас, для потреб українського війська було зібрані великі кошти.. Козаки під приводом Івана Богуня здійснили масштабні роботи для укріплення Білої Церкви та успішно обороняли місто від ворога, аж доки не прибули основні українські війська на чолі з Б. Хмельницьким. Через тяжкі бої з козаками та постійні напади повстанців, польсько – литовська армія опинилася в стані виснаження і мусила припинити подальше просування. Подальші сутички з козаками не принесли ворогу бажаного успіху. У зв'язку з цим польсько –шляхетське командування було змушене ініціювати переговори. Двотижневі перемовини були фіналізовані 18 вересня 1651 року. Підписання так званого Білоцерківського договору, умови якого виявилися набагато суворішими за умови попереднього Зборівського договору 1649 року. Військові невдачі та нестача сил змусили українського гетьмана піти на підписання угоди. Цей мир відновлював владу магнатів на території України . Козацький реєстр із 40 тисяч зменшувався до 20 тисяч чоловік. Козацька територія із своїм самоуправлінням охоплювала тепер

лише Київське воєводство, а козаки Брацлавського і Чернігівського воєводств мали бути переселені в межі Київського воєводства. Згідно з договором, польська шляхта діставала право повернутися в свої маєтки. Головному керівнику повстання категорично заборонялося мати самостійні дипломатичні відносини з іноземними державами. Укладення Білоцерківського договору давало передих українському війську, необхідний для підготовки до подальшої боротьби. Про додержання умов договору не могло бути й мови. Умови Білоцерківського договору викликали величезне незадоволення і протест народних мас. Польську шляхту і магнатів, які намагалися повернутися до своїх маєтків, зустрічали повсталі селяни із зброєю в руках. Як свідчать польські джерела, Іван Богун на чолі п'ятнадцятитисячного загону у той період, принаймні напередодні підписання угоди, знаходився в Білій Церкві. Відсутність його підпису під документом очевидна, оскільки договір, по суті, перекреслював усі соціально – політичні й економічні здобутки, виборені повстанцями раніше. З того часу полковник посилює опозиційну роботу. Найзапекліші бої відбувалися на Брацлавщині, де Іван Богун командував повстанцями. Один із шляхтичів засвідчив, що найзапекліші заворушення та заколоти з боку “самовільних хлопів мали місце на Брацлавщині і були спричинені підбурюванням Богуна [5, с.56]. Саме тут, на берегах Дніпра, великі загани козаків не дозволили повернутися жодному представнику шляхти. Хмельницький закликав народ проявити терпіння до весни, аби організувати та озброїти армію, щоб з новими силами розгорнути боротьбу за знищення іноземної агресії. Попри скрутне становище, український народ не втратив рішучості продовжувати боротьбу за свою свободу. Всю зиму 1651-1652 рр. відбувалися повстання. Не зважаючи на всі поразки, український народ не припиняв опір іноземним поневолювачам. Після того як українське військо зазнало поразки під Берестечком, молдавський господар Василь Лупул поновив свій союз із панською Польщею. У відповідь на це Богдан Хмельницький на весні 1652 року організував військовий похід у Молдавію метою цієї компанії було змусити Лупула не лише розірвати договір із

Польщею, але й виконати попередні зобов'язання щодо шлюбу його доньки із сином гетьмана, Тимошем Хмельницьким.

Лупул знову став союзником Богдана Хмельницького. Щоб зірвати наміри Хмельницького, польський уряд негайно відправив на Поділля двадцятитисячне військо шляхти. Їхнє завдання полягало в тому, щоб відрізати українській армії шлях до Молдавії. Українське військо оточило табір Калиновського. Бій спалахнув уранці 22 травня 1652 р. біля гори Батіг поблизу сучасного села Четвертинівки й закінчився під вечір другого дня повним розгромом ворожих сил. Козаки змогли подолати опір шляхетської кінноти та найманих загонів і увірвалися до ворожого табору. У результаті бою було знищено майже все польське військо, включно з його керівною верхівкою. Безладною втечею із 40 тис. жовнірів і шляхти врятувалося лише кілька тисяч чоловік. Вирішальний внесок під Батогом, зробила кіннота Івана Богуна. Полковник майстерно здійснив маневр, що дозволило надати руйнівного удару по польських силах з тилу. Завдяки цій битві вся Правобережна Україна була очищена від присутності польських військ.. І ця битва започаткувала новий етап Визвольної війни українського народу проти панської Польщі, Батозька битва була зразком мужності і воєнного мистецтва повсталих народних мас, а також вершиною воєнного таланту і полководської майстерності Богдана Хмельницького. Сучасники прирівнювали перемогу на Батозькому полі до тріумфу карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами у 216р до н.е. Іван Богун вніс значний внесок у цю перемогу. Після цього блискучого успіху народні маси піднялися на боротьбу проти гнобителів змусивши шляхту і магнатів знову у паніці залишити Україну. У 1653 р. шляхетська Польща вживає нових заходів для продовження агресії проти українських земель. У березні король Ян Казимир знову кинув на українські землі відібрані сили, які мав очолити Стефан Чернецький, знаний своєю жорстокістю. Цей загін мав тероризувати населення страхітливими репресіями, ослабити армію та підірвати рішучість українського народу. Переходячи швидкими маршами від міста до міста, він нищив усе на своєму шляху,

лишаючи за собою пожарища і трупи замучених. Необхідно було негайно припинити криваві розправи над населенням з боку польсько-шляхетського війська, яке встигло вже захопити міста Липовець, Погребище, Прилуки, Самгородок. Богдан Хмельницький зупинив свій вибір на Іванові Богунові, який був блискучим майстром маневреної війни в Українському війську. Гетьман Хмельницький доручив Івану Богуну очолити загін із завданням не просто стримати просування Чернецького, а завдати його військам поразки. Війська Чернецького вдерлися в Брацлавщину. Ворожі війська, просуваючись, залишали по собі лише спустошення, перетворюючи території на пустелю, повну руїн і згарищ проте винахідливий і кмітливий Богун, маючи набагато менші сили, ніж Чернецький, зміг заманити його під Монастирище, яке було захищене валами і й ровами 21 березня вороже військо обложило місто де і відбувся вирішальний бій. Коли польська армія рушила широким фронтом на козацькі позиції, усі зусилля Чернецького прорватися крізь укріплення були марними. У той самий час Богун безстрашно бився поряд зі своїми добірними вершниками, до кінця бою постійно йшов назустріч небезпеці, а щоб ще більше налякати ворога, голосно вигукував за давнім скіфським звичаєм. Надвечір Чернецький припинив штурм міста, втративши майже третину свого війська. На другий день, розпочинаючи штурм, Чернівецький робить відчайдушну спробу захопити місто. Всі сили шляхетського війська були кинуті в бій. Іван Богун, вміло скориставшись замішанням серед польсько-шляхетського війська розпочав контрнаступ. Одночасно він непомітно вивів з фортеці найкращі частини своєї кінноти і вдарив у тил ворога. Не витримавши подвійного удару, шляхетське військо в паніці кинулося врозтіч. Сам Чернецький був тяжко поранений.

Літописець, описуючи цю втечу у паніці писав, що “на смерть перелякане” польське військо відмовилося від штурму, покинуло вози, усі свої запаси, здобич а також поранених і хворих. Військо втекло від Монастирища до Ковеля. «Каральний» похід шляхетського війська на чолі з Чернецьким, завдяки мужності українського війська і воєнній майстерності Івана Богуну,

закінчився цілковитою поразкою. 1653р. був вирішальним у ході Визвольної війни українського народу проти гніту польської шляхти. Після Монастирища Іван Богун і Вінницький полк протягом року брали участь у всіх вирішальних битвах і подіях. Богун постійно з'являвся у різних місцях, часто вирішуючи результат битви. У травні він перебував у складі військ Тимоша Хмельницького в Молдавії, де командував дванадцятитисячним козацьким загonom. Під час цього походу вони розгромили війська Георгіци – ставленика Волощини та Семиграддя. Цікаво, що одна згадка імені Богунa викликала паніку серед противників. Через це вони часто уникали прямого зіткнення з його силами, навіть переважаючи козаків чисельністю. Загибель Тимоша Хмельницького при захисті Сучавської фортеці змусила Івана Богунa повернутися на батьківщину, аби долучитися до подальшої боротьби. Український народ доклав усіх зусиль у боротьбі проти численних іноземних ворогів, передусім – проти Польщі. Султанська Туреччина також неодноразово намагалася загарбати. Користуючись скрутним становищем України, татари нищили міста та села, грабували населення і забирали людей у неволю. Наприкінці 1653 року полковник Іван Богун, очоливши козацькі загони, завдав низку ударів татарській кінноті, яка поверталася до Криму через українські землі [11, с.225]. Тоді було звільнено чимало українських невільників. Становище України ставало дедалі тяжчим і загрозливішим. Протягом усього літа 1653 року тривали переговори між Б. Хмельницьким та російським урядом. Ці дипломатичні зусилля завершилися скликанням Земського собору в Москві наприкінці вересня того ж року. На Земському соборі були присутні, крім бояр, дворянства, духовенства і царських чиновників, представники російських міст, купецтва, селянства і стрільців. 1 (11) жовтня 1653 року Земський собор дав згоду на прийняття України «під свою государеву високу руку» і оголошення війни проти шляхетської Польщі.

Польща здійснила чергову спробу здобути вирішальну перемогу в Україні. У вересні 1653 року на Поділля було зосереджено польсько – шляхетське військо під командуванням короля Яна Каземира, яке готувалося до

нового вторгнення. У відповідь Богдан Хмельницький заручившись підтримкою Кримського Хана, очолив Українське військо і рушив на зустріч ворогові.. У цьому поході Росія 23 жовтня офіційно вступила у війну проти панської Польщі. А вже у листопаді 1653 року полк Івана Богуна, перебуваючи в армії Хмельницького, оточив наймані війська під Жванцем. Однак повний розгром польського війська був унеможливлений через зраду кримського хану Іслам – Гірея. 5 грудня 1653 року хан підписав окрему угоду з Яном Каземиром. У результаті король уклав з ханом домовленість про відновлення Зборівського договору, що дало йому змогу зберегти присутність в Україні. Унаслідок Жванецьких подій польський король дозволив татарам на зворотньому шляху до Криму грабувати Україну та забирати людей у ясир. У відповідь Іван Богун став на чолі загону козаків, який мав перешкодити грабунку й притягнути зрадників до відповідальності. В боях з татарами Богун уславився безмежною мужністю, високим військовим мистецтвом. Літописець Величко описує, як Богун на чолі десятитисячного козацького війська розгромив ханську орду, яка розсипалася чамбулами (загонами) по Україні для захоплення ясиру. За свідченням Величка, зі чотири з половиною тисячі татар, що входили до складу чамбула, до коша ледве дісталось близько п'ятисот чоловік. Загальні втрати татар оцінювалися у вісім тисяч осіб, при чому понад дві тисячі з них потрапили в полон. Ім'я Богуна викликало страх серед татар, які не досягли поставлених цілей. Під час підготовки до Переяславської ради та її проведення Іван Богун керував козацькими підрозділами, що захищали українські кордони [10, с.38].

Коли українське військо поверталось назад з походу, до України вже їхало царське посольство. Воно наприкінці грудня прибуло до міста Переяслава. Незабаром сюди прибуває Богдан Хмельницький, тут і відбулася його зустріч з російськими послами. Хоча Іван Богун був першим полковником війська і радником гетьмана, проте мав власне розуміння ситуації і подальшої долі визволеної від поляків України. Ось чому він категорично засудив рішення Хмельницького укласти з Росією Переяславську угоду і ще рішучіше

відмовився присягати російському цареві. Про те, що Богун не присягав, маємо свідчення першої особи Російської держави. Цар Олексій Михайлович у своєму листі до Хмельницького високо оцінив вчинок Богуна, який не приховав, а швидко передав гетьману підступний лист від гетьмана Потоцького. Цар зауважив що полковник Богун досі не склав присяги на вірність Москві у присутності царського боярина Бутурліна. З огляду на це, цар наказував гетьману Хмельницькому здійснити обряд приведення Богуна до присяги за порядком, за яким присягався сам гетьман та все Запорозьке Військо. Для Хмельницького такий розвиток подій, не став цілковитою несподіванкою. Він чудово знав позицію Богуна: той був переконаний що Україна не повинна приєднуватися ні до Польщі, ні до Росії а мусить утверджуватися як самостійна державою. Можна не сумніватися: якби ситуація склалася так, щоб гетьманом на той час виявився Іван Богун, доля України теж склалася б не так, як вона склалася після Переяславської угоди. Довідавшись про глибокі суперечності, що запали між Богунем і Хмельницьким, коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький запропонував Богуну перейти на бік поляків.

Потоцький на Біблії покаявся, що булава гетьмана дістанеться йому, Івану Богуну, якщо вони разом переможуть Хмельницького . З іншого боку, польська влада не раз намагалася схилити на свій бік нашого героя, пропонуючи розкіш і блага , але Богун залишився непохитним у своїй вірності українську народів. Гетьманська булава з – під польського протекторату, що фактично означало підпорядкування України Польщі, була для Богуна не прийнятною. Своім твердим рішенням Богун врятував країну від нового витка затяжної громадянської війни .Існує припущення, що Богун повідомив Хмельницькому про переговори, які йому нав'язував Потоцький. Це спровокувало ідею хитрощів: Богун вдасть згоду на союз, заманить армію Потоцького вглиб Поділля, де її розгромлять об'єднані сили Хмельницького та корпусу росіян [7, с.234]. Пастка для козацьких сил мала закритися поблизу Брацлава. У грудні Богун відволікаючи на себе сили Чернецького, вивів військо з Брацлава до добре укріпленої Умані. На жаль, виникла зрада, і польське

військо оточило Богуна в містечку Охматів. Спроби полків взяти місто штурмом виявилось марним. Водночас об'єднана армія козаків під проводом Хмельницького та росіян прибула в район Охматова. Однак поляки мали перевагу і відтіснили українсько – російські війська від містечка. Перевага була короткочасною. Вороги незабаром почали контратакувати, змушуючи поляків здати частину позицій. Декілька днів бій точився зі змінною перевагою, після чого настав сильний мороз, що вести бойові дії стало нестерпно. Недарма поле битви назвали згодом «дрижи полем», а долю цієї битви знову ж таки вирішив Богун! У найвідповідальніший для Хмельницького момент Богун вийшов з Умані зі своїми козаками і спрямував удар в тил полякам. Знатний майстер прориву розтрошив неабияк поріділу не лише від куль та шабель, а й від небувалого холоду облогу (багато людей з неї позамерзало уві сні) і з'єднався з військами Хмельницького. Він зробив це вночі. А на ранок поляки, що рушили в новий наступ на Хмельницького, з подивом зауважили: його військо побільшало і завзято гріється, ладнаючи бруствери із замерзлих на полі бою. Здолати цього оборонного валу із саней та мерців поляки так і не змогли, й обидва війська відступили, не зазнавши ні поразки, ні перемоги. А щодо ідеї спорудження такого валу на «дрижи полі», то Іван Богун згадав свій колишній досвід оборони Умані [5, с.19]. Хоча укріплення навколо міста були простими, земляними валами, полковник, прагнучи отримати перевагу, наказав їх поливати водою у результаті вали перетворилися на крижані гори. Умань вдалося відстояти, оскільки ані поляки ані татари не змогли здолати захисників. Одразу ж після битви під Охматовим Богун, зібравши свіжі козацькі сили, вирушив проти кримських татар, які вторглися в Україну, і завдав їм поразки. У серпні того ж року Богун приєднався до походу на Львів. Зокрема, він виконав наказ Хмельницького, захопивши Олику. Як відомо, ця військова компанія завершилася укладенням миру з кримським ханом під Озерною. На той час поляки вже не були здатні чинити ефективний опір козакам, оскільки з іншого боку на них наступали шведські війська. Татари, скориставшись тим, що головні сили козаків були відтягнуті до Львова, проникли на українські землі.

Союзники Хмельницького – шведи – після перемоги над Річчю Посполитою втратили зацікавленість у козацькому гетьмані. Тим часом, у грудні 1656р. Іван Богун очолив частину козацького війська, що під командуванням А. Ждановича виступив у похід проти польсько – литовських сил. Пройшовши Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Брест та Варшаву. Незважаючи на це, влітку 1657 року вони все ж таки були змушені відступити в Україну. Аналізуючи викладені факти, можна зробити чіткий висновок : після смерті Максима Кривоноса Іван Богун став найближчим соратником і помічником Богдана Хмельницького. Гетьман цілковито покладався на Богуну у найважчих військових обставинах оскільки той був блискучим майстром маневрування та застосування різноманітних тактичних прийомів.

Трагічний етап української історії – третя чверть XVII ст. – відомий в історіографії під назвою “Руїною”. Період “Руїни” позначає час громадянської війни в Україні, що супроводжувалася інтервенцією з боку Московії, Польщі та Туреччини. Смерть Хмельницького призвела до ослаблення основ української державності. Ця вразливість була негайно використана Московією, яка почала посилювати тиск на свободи українського народу. Втручання польських , турецьких і кримськотатарських військ стали регулярними. Соціальні конфлікти та боротьба старшини за владу переросли в громадянську війну. Це призвело до великих людських втрат, руйнування і запустіння багатьох районів Козацька старшина, дбаючи насамперед про станові інтереси, прагнула загарбати землю селян і рядових козаків, перетворити їх на своїх кріпаків. У гонитві за владою та багатством, представники різних старшинських угруповань не гидували жодними методами. Що було особливо згубним для України, вони намагалися заручитися підтримкою збройних сил іноземних держав. У такій ситуації гетьмани України нерідко втрачали самостійність, перетворюючи на інструмент впливу Московії, Польщі, Туреччини та Криму. Після смерті Хмельницького розгорнулася боротьба за владу, що спричинило фактичний поділ України на Лівобережну та Правобережну . Виговський, прихильник шляхетської Польщі, здобув гетьманську булаву. Богдан

Хмельницький ще за життя свого сина Тимоша прагнув перетворити гетьманську владу на спадкову і не відмовився від цього задуму навіть після його смерті. Передаючи булаву Юрію, Хмельницький сподівався стабілізувати ситуацію і захистити Україну від міжусобиць. В останній рік життя Богдана його син фактично виконував гетьманські обов'язки : він носив булаву, під керівництвом Івана Богуну готував війська на Ташлику до походу, і іноземні послы титулювали його просто гетьманом. Але "до булави треба голови", а неповнолітній, малодосвідчений і слабовільний Юрій Хмельницький зовсім не надавався до ролі гетьмана. Виговський сам засвідчив, що в останній рік життя гетьмана керував країною, адже Богдан Хмельницький бачив у ньому регента при Юрію. Богун схвалював прагнення Виговського та Юрія Хмельницького досягти незалежності від Москви. Богун був принциповим прихильником незалежності і відкидав будь – яку зовнішню орієнтацію. З огляду на обставини, не дивно, що Богун відмовився поставити свій підпис під Гадяцьким договором, укладеним І. Виговським у вересні 1658 році. Договір дозволяв польській шляхті повернутися на Правобережжя. У 1658 році полковник Пушкар підняв інспіроване Москвою повстання проти гетьмана Виговського. Іван Богун був серед оборонців гетьманської України

Коли Виговський прямував до Чигирина після нової зради козацької старшини, він отримав листа від білоцерківського полковника, який містив неприємні звістки [6, с.51]. У цьому посланні київський воєвода А. Бутурлін інформував, що до Білої Церкви призначено московського воєводу. На це новоспечений чигиринський воєвода Скуратов відповів, що він сам просив царя послати воєвод в Україну Гетьман Виговський, не приховуючи своєї думки, різко розкритикував дії московського уряду щодо України: "Вони в Москві Насміхаються над тим, що я їм пишу. Я Категорично проти присутності воєводи в Білій Церкві, він прийде і одразу поїде, я не дам йому жодних повноважень". Царські воєводи мусять з'являтися спочатку в мене, і лише потім їхати у міста. Я не отримую жодної інформації, а вони вже роз'їжджаються. Також у Києві люди государя й досі безупинно б'ються з

українцями. Тепер я з свавільниками сам управився, государеві воєводи і ратні люди мені більше не потрібні, вони тільки бунти почнуть. Якщо ж злочинець у нас щось накоїть і піде в государеві українські міста, то воєводи нам його не видають; так і я тих злочинців, які перейдуть до мене з государевих міст, віддавати не хочу. З Пушкарем під час бою государеві люди були: мої німці у них барабан взяли. Гетьман Виговський чудово усвідомлював хитрощі царського уряду, зазначаючи, що «Господар мене потішав грамотами і досі навмисно барився “Іван Богун цілком поділяв думку гетьмана [5, с.98].

На вимогу Скуратові вгамувати Богуна, Виговський наказав втихомиритися, додавши, що “Не своєчасна ця мова” [5, с.89]. Іван Богун разом із козацькою старшиною підписав листа до Івана Безпалого, дорікаючи йому у тому, що він, будучи народженим вільним і виростаючи на нашій отчизні – Україні, за яку він тривалий час боровся, тепер сам іде у неволю і виступає проти своїх же братів. Слід зазначити, що Богун був серед тих, хто підписав Гадяцьку угоду, в 1658 році, і водночас серед тих, хто в 1659 році не прийняв угоду Ю. Хмельницького з Москвою у Переяславі. Проте вже восени 1660 року царський посол Сухотів доповідав цареві Олексію Михайловичу, що від Москви відійшла група полковників, зокрема Іван Богун. Російські війська приєдналися до повстанців, розширивши бойові дії на Лівобережжя та Правобережжя. Весняно – літні бої завершилися розгромом гетьманського війська. Після цього Виговський, намагаючись утримати владу, розпочав переговори з Туреччиною та покликав татар. Однак Іван Богун та Іван Сірко розгромили кримських татар і попрямували на Чигирин, змусивши Виговського втекти до Польщі. У 1644 році Виговського звинуватили у зраді на користь Польщі, і за вироком польського суду його було розстріляно. Після усунення Виговського, Юрій Хмельницький був повторно проголошений гетьманом з 1659 – 1663рр. На козацькій раді в Переяславі, що відбулася в грудні 1659 р. в присутності царських послів і воєводи князя Трубецького, було підтверджено приєднання України до Росії з посиленням влади царизму в Україні. За новими Переяславськими статтями 1659 р., схваленими царським урядом і прийнятими

старшиною, зберігалися козацькі права й вольності. Царський уряд також додав положення, які мали завадити шляхетсько – старшинським групам відторгнути Україну від Росії. Зокрема, гетьману заборонялося підтримувати дипломатичні контакти чи приймати послів від інших країн. Без царського указу гетьману з Військом Запорізьким заборонялося вступати у військові конфлікти або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Царські воєводи з військами, крім Києва, тепер мали стояти також у Переяславі, Брацлаві, Умані. Царський уряд посилює свій контроль над діяльністю козацької старшини та сотниками. Внаслідок цього, ні старшина, ні військо не могли обрати чи замінити гетьмана без прямого указу царя. Гетьман також був обмежений у владі: він не мав права призначати або звільняти полковників і генеральних старшин без згоди козацької старшини. Гетьман і його уряд мусили видавати російським поміщикам їхніх селян-кріпаків, що втекли в Україну, а царський уряд мав повертати українських селян - утікачів. Польські магнати й шляхтичі не хотіли примиритися з втратою України. Щоб розв'язати собі руки для нової війни за Україну, в 1660—1662 рр. польський уряд уклав у квітні 1660 р. мир з Швецією і слідом за цим почав наступ на Правобережну Україну. Російська армія, очолювана воєводою В. Шереметєвим, виступила проти польсько – шляхетських військ. Проте під Чудновом вона зазнала поразки від об'єднаних і чисельно переважаючих сил поляків та татар, а командувач Шереметєв у татарський полон. У результаті шляхетська Польща знову захопила контроль над Правобережжя. Ю. Хмельницький, який виявився слабодухим і нерішучим, підпав під вплив пропольської старшини на чолі з Г. Лісницьким та Г. Гуляницьким. Того 1660 року він уклав з представниками Польщі Слободищенський тракт. Цей договір передбачив повернення України під владу Польщі. Народні маси та більшість козацької старшини відкинули ідею повернення України під панування Польщі та продовжили боротьбу. Протягом років Руїни Богун постійно визначав найкращу стратегію для України. Хитрий у політиці, як і в командуванні, він шукав мирні шляхи розв'язання, але не поступався своїми переконаннями. Перебуваючи пізніше, 1660 році, на

Правобережжі як полковник Паволоцький, Богун готує повстання проти польсько-шляхетських загарбників, які знову окупували Правобережну Україну.

Богун у 1660 році брав участь в операціях козацько - російського війська, протидіючи полякам і Виговському. Разом із О. Гоголем та М. Ханенком вони блокували польський похід на Брацлавщину. Але вже наступного 1661 року Богун згадується як полковник семи литовських хоругв. Існують дві основні версії цього кроку : його усунули з України поляки, які вважали його небезпечним, або Богун сам вирішив покинути рідні землі. Або ж , можливо, це був заздалегідь продуманий план. У будь – якому випадку, він служив литовському війську, і ймовірно брав участь у конфедерації, однією з головних вимог якої було припинення війни з Московією. Весною 1662 року Богун на деякий час повертається в Україну і Юрій Хмельницький залучає його до воєнних дій на Лівобережжі. Через його пасивність у боях, гетьман відіслав його до Польщі .

У 1662 році Богун був заарештований шляхтою і ув'язнила його в Марієнбурзькій фортеці. Але, через рік, плануючи новий похід з метою захоплення Лівобережної України, король Ян Казимир вирішив знову використати ім'я Богуна серед населення. Король був змушений звільнити його і відправити назад в Україну, де Богун отримав титул наказного гетьмана в обмін на участь у цій військовій компанії [16, с.120]. Тим часом Тетеря зумів об'єднати навколо себе найкращу старшину, включаючи полковників Г. Лісницького, М. Ханенка, І Богуна, О. Гоголя та інших. Король Ян Казимир мав намір пройти вогнем і мечем усе Лівобережжя - від Києва до Глухова і Новгород- Сіверська. Взимку 1663- 1664 рр, велике польське військо на чолі з королем вступило на Лівобережжя. З поляками йшов і правобережний гетьман Павло Тетеря. Разом з ним були козацькі полковники Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та ін. Під час бойових дій на Черніговщині Іван Богун переконався: нічого доброго спілка з поляками Лівобережній Україні не дасть - і, за однією з версій, почав переговори з командуванням російських військ та з

представниками лівобережного гетьмана Брюховецького. З перших днів походу Іван Богун намагається завдати шкоди полякам, зриває їх воєнні плани. Завдяки добровільній здачі Богуну, лівобережні міста уникли знищення. Часто місцеві козацькі гарнізони самі долучалися до полковника. Через нестачу сил, поляки не залишали у містах своїх залог, і коли польська армія в січні 1664 році взяла в облогу Глухів – місто, що лежало біля московського кордону, - раніше завоювані землі охопило полум'я повстання. Іван Богун безстрашно діяв під час облоги Глухова. Як член військової ради, він був обізнаний з усіма планами поляків. Поляк Єрлич пізніше люто критикував Богуну за те, що той повідомляв глухівцям не лише про час штурму, а й видавав вигідні місця для вилазок та передавав припаси, зокрема порох. Облога міста, що тривала близько місяця, виявилася безрезультатною. Тим часом Іван Брюховецький скористався паузою, зібравши військо і, об'єднавшись із воєводою Ромодановським, наблизився до позицій війська Речі Посполитої. Богун розробив черговий задум: він таємно домовився з Ромадановським, що під час бою з поляками його козаки несподівано атакують ворога з тилу. Втім під Глуховом польському королю Яну Казимиру стало відомо про конфіденційні контакти Богуну з Брюховецьким і Рамадановським. Король у своєму листі до дружини говорить, що його повідомили про "зраду" Богуну козацькі офіцери. По одній із версій - зрадник-козак, що мав передати російському командуючому Ромадановському один з листів Богуну, віддав його польському королю, по другій - ще до відступу короля з-під Глухова Тетеря, щоб зберегти свою булаву від можливих зазіхань старшини, знищив небезпечних для нього супротивників [22, с.154]. Донос, надісланий королеві під Глухів стосувався зради козаків, які перебували в королівському таборі, особливо наказного гетьмана Богуну. У ньому стверджувалося, що Богун, разом із старшиною та іншими козаками, попереджали глухівців про можливі наступальні дії. Богун також посилав їм підкріплення у вигляді кількох сотень козаків. Наказний гетьман, як припускають, розкрив глухівцям розташування підкопів під укріпленнями і двічі надавав розвідувальні дані про ідеальні місця для битви з силами короля..

А також Богун разом із своїми соратниками, мав повідомити Шереметева й Ромодановського про стоянки поляків. Схоже, що приводом для подальших дій стали безпідставні чутки, якими скористався Тетеря, аби усунути небезпечного конкурента. 17 лютого 1663 року Іван Богун був заарештований. Вже 27 лютого 1663 року його розстріляли разом із соратниками за вироком польського військового суду в Новгороді – Сіверському [48, с.125]. Оскільки обставини та загибель І.Богуну були засекречені, достеменно невідомо, як саме він помер. Зважаючи на його вдачу, ми зможемо лише припустити, що під час арешту на засіданні ради він міг чинити рішучий опір, і можливо був убитий самим членами ради. Так трагічно обірвалося життя славетного козацького полковника, героя Хмельниччини, який став жертвою складних політичних обставин розколотої України.

Розділ 3

Вивчення теми у шкільному курсі Історії України

3.1 Висвітлення постаті Івана Богуна у підручниках з історії України для середньої школи

Як зазначають науковці-методисти, вивчення історії у закладах загальної середньої освіти сприяє формуванню в учнів національної ідентичності та громадянської свідомості. Це досягається через осмислення соціального й морального досвіду попередніх поколінь, розуміння історичного та культурного шляху України в контексті світового історичного процесу, ознайомлення з духовними, культурними надбаннями й цінностями, а також історико-культурними традиціями українського народу і цивілізації загалом.

Етнокультурний компонент шкільного курсу історії України, допомагаючи учням засвоювати надбання європейської та світової культур, водночас формує усвідомлення унікальності національної культури, збагачує внутрішній світ школяра духовно-моральними й естетичними ідеалами. Його зміст становить систему знань про етапи становлення українського етносу, формування та розвиток характерних етнічних рис, що знаходять вияв у культурі й свідомості народу.

Висвітлення постаті Івана Богуна в шкільних підручниках з історії України має позитивні риси, зокрема підкреслення його ролі у визвольній боротьбі та використання картографічних матеріалів. Водночас існують суттєві недоліки — обмеженість біографічних даних, спрощений підхід та героїзація образу без критичного аналізу. Для формування у школярів більш цілісного розуміння особистості Івана Богуна доцільно доповнити підручники джерелами, різними інтерпретаціями та завданнями, що розвивають аналітичне мислення. Це дозволить не лише підвищити рівень історичної освіти, а й виховати критично мислячих громадян, здатних оцінювати історичні події з різних позицій. Зокрема можна прослідковувати різне подання матеріалів при вивченні теми постаті Івана Богуна. У підручнику «Історія України» для 8 класу (автори Н. М.

Гупан, О. І. Пометун, І. І. Смагін, 2019р.) [38] постать Івана Богуну представлена як одна з ключових у добу Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Автори підручника подають його образ у контексті військово-політичних подій, зокрема, як приклад відданості козацькій справі, патріотизму та героїзму. Іван Богун згадується в розділі, присвяченому Національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). Його постать подається в контексті опису ключових битв — зокрема, облоги Збаража (1649 р.), Берестецької битви (1651 р.), а також подальших подій, що стосуються боротьби за визволення Правобережної України. Автори підкреслюють, що Іван Богун був одним із найталановитіших полководців війни, який виявив неабиякі організаторські здібності та військову кмітливість. Його діяльність і приклади рішучості подано через конкретні історичні епізоди, що дає можливість учням осмислити його роль у розвитку українського козацтва. У підручнику Богун постає як: полковник Вінницький і Кальницький, який проявив відвагу в багатьох битвах; вірний побратим Хмельницького, що підтримував головні ідеї незалежності України; патріот, який виступав проти підписання Переяславських угод із Москвою та зберігав вірність ідеї автономії українських земель. Використано формулювання, що створюють позитивний, героїзований образ, але без надмірної ідеалізації. Автори наголошують на його військових заслугах, відданості українській справі та стійкості у відстоюванні національних інтересів. Підручник побудований за компетентнісним принципом, тому інформацію про Івана Богуну подано не лише у вигляді опису, а й через: ілюстрації та карти, де позначено участь Богуну в основних битвах; уривки з історичних джерел, які допомагають учням самостійно проаналізувати його діяльність; запитання та завдання, що стимулюють критичне мислення (наприклад: «Як ви вважаєте, чому Іван Богун відмовився присягнути московському царю?»).

Таким чином, учням пропонується не лише засвоїти факти, а й осмислити

позицію Івана Богуна як носія ідеї самостійності України. Через образ Івана Богуна автори формують у школярів такі риси, як:

- патріотизм і почуття національної гідності;
- готовність боротися за свободу;
- усвідомлення значення історичної пам'яті.

У тексті підручника Богун представлений як символ мужності та вірності Батьківщині, приклад для наслідування. Це має важливе виховне значення у контексті формування історичної свідомості молоді. У підручнику «Історія України» (8 клас, Н. М. Гупан та ін., 2022) [36]. Іван Богун подається не лише як військовий діяч, а як національний герой, захисник української державності та прихильник самостійності України. Матеріал про нього інтегровано у вивчення подій середини XVII ст., що дозволяє учням побачити його роль у ширшому історичному контексті. Підручник сприяє формуванню позитивного образу Богуна, поєднуючи навчальний, виховний і патріотичний потенціал. У підручнику «Історія України» для 9 класу (автори О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін) [36], постать Івана Богуна представлена як приклад видатного козацького полководця доби Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Його образ використовується для формування цілісного уявлення про героїчні сторінки історії України та значення особистостей у процесах державотворення. Постать Івана Богуна згадується в межах теми, присвяченої історії українського козацтва та Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. У підручнику для 9 класу ці події подано узагальнено, у вигляді історичного екскурсу або короткого огляду, що передуює розгляду новітньої історії. Богун подається як один із провідних полковників і талановитих воєначальників, який відіграв помітну роль у визвольній боротьбі. Автори підручника подають Івана Богуна як:

- одного з найвідоміших козацьких полковників періоду війни середини XVII ст.;
- мужнього, рішучого та справедливого керівника, який користувався

авторитетом українських козаків, та еліти старшинської козачини;
– прихильника ідеї української автономії, що виступав проти надмірної залежності від іноземних держав;
– діяча, який своєю поведінкою і вчинками уособлював найкращі риси українського козацтва та сподвижника Богдана Хмельницького у Визвольній війні. Таким чином, Іван Богун представлений як символ мужності, відданості Батьківщині та прагнення до свободи перед своїм народом. Підручник побудований за компетентнісним підходом, тому подання матеріалу про Івана Богуна супроводжується різноманітними навчальними елементами:
– ілюстраціями (зображення козацьких старшин, карти битв, художні реконструкції подій);
– уривками з історичних джерел, що дозволяють учням самостійно осмислити позицію історичної постаті;
– запитаннями й завданнями, які спонукають до критичного мислення, порівняння поглядів різних діячів, аналізу їхніх рішень.

Таким чином, матеріал не лише інформує учнів, а й розвиває навички історичного аналізу, формує вміння оцінювати дії видатних особистостей. Через приклад Івана Богуна автори підручника прагнуть сформувати в учнів почуття національної гідності, поваги до минулого, усвідомлення цінності свободи та незалежності. Образ Богуна подано як приклад для наслідування — людини честі, патріота, який залишився вірним своїм переконанням і Батьківщині навіть у складних політичних обставинах. Підручник «Історія України» для 9 класу (авт. О. І. Пошетун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін) [38] презентує Івана Богуна як одну з найяскравіших постатей українського козацького руху. Його діяльність подана у контексті боротьби за державність, а також у зв'язку з формуванням національної ідентичності українців. Подання матеріалу про Богуна має не лише пізнавальну, а й виховну мету — розвивати історичну пам'ять і виховувати гордість за героїчне минуле України.

Візуальний компонент шкільних підручників з історії України відіграє

важливу роль у формуванні історичної уяви, емоційного ставлення та ціннісного сприйняття минулого. Ілюстрації допомагають учням глибше зрозуміти історичну добу, відчувати дух часу та краще запам'ятати ключові постаті, серед яких особливе місце займає Іван Богун — один із найвідоміших полковників часів Національно-визвольної війни середини XVII століття. У сучасних шкільних підручниках, зокрема виданнях для 8–9 класів використовуються такі типи ілюстрацій:

- Портретні зображення — художні або гравійовані портрети Івана Богуну, виконані за відомими історичними зразками. Найчастіше використовується узагальнений образ козацького полковника в строї середини XVII ст.
- Батальні сцени — ілюстрації, що зображають участь Богуну у боях, зокрема оборону Вінниці (1651 р.), Кальницьку битву, події під Монастирищем тощо.
- Історичні карти — демонструють території дій козацьких військ під командуванням Івана Богуну, розташування полків, напрямки воєнних походів.
- Фотографії пам'яток та місць пам'яті — пам'ятники Іванові Богуну у Вінниці, Немирові, інших містах; меморіальні дошки, зображення місць битв.
- Ілюстрації побуту козацтва — зброя, козацький одяг, символіка, що допомагають учням уявити контекст життя Богуну і його сучасників. Ілюстрації сприяють не лише емоційному впливу на учнів, а й розвитку їхніх історичних компетентностей. Завдяки візуальному матеріалу:
- формується історичне мислення (учні вчаться аналізувати джерела, співвідносити образи з подіями);
- підвищується пізнавальна активність — діти охочіше обговорюють зображення.

- зміцнюється патріотичне виховання, адже постать Івана Богуну подається як символ мужності, честі й вірності Україні. У підручнику О. Пометун, Н. Гупан, І. Смагіна для 9 класу [39]. Іван Богун згадується у темі, присвяченій подіям 1648–1657 рр. Поряд із текстовим описом розміщено репродукцію художнього портрета полковника, а також карту бойових дій українського війська, де позначено Кальницький полк. Підписи до ілюстрацій короткі, але

інформативні, що дозволяє учням швидко зорієнтуватися в історичному контексті.

У деяких підручниках попередніх років (наприклад, авторів Власова та Данилевської) кількість ілюстрацій, пов'язаних безпосередньо з Богуном, менша. Його образ частіше згадується в контексті ширших подій — як один із соратників Хмельницького, без акценту на індивідуальній ролі. Нові видання останніх років прагнуть до візуальної насиченості: додають фото пам'ятників, художні реконструкції, зображення музейних експонатів. Це робить матеріал сучаснішим і більш доступним для сприйняття учнями покоління цифрової доби.

Педагогічна ефективність ілюстрацій залежить від того, як учитель інтегрує їх у навчальний процес. Рекомендується: використовувати ілюстрації як візуальні історичні джерела для аналізу; пропонувати учням описати зображення, визначити, які події воно відображає; проводити міні-дослідження: порівняти різні художні інтерпретації постаті Івана Богуна; створювати творчі завдання, наприклад, підготувати коротку презентацію чи колаж про козацьку добу з використанням підручників. Стилістика викладу матеріалу про Івана Богуна у шкільних підручниках з історії України є важливою складовою педагогічного аналізу, оскільки саме від неї залежить формування у школярів емоційного ставлення до історичних подій, героїв минулого, а також розвиток критичного мислення і громадянської свідомості. Подача постаті Богуна має не лише інформативний, а й виховний потенціал — формує національну ідентичність, почуття патріотизму, гордості за героїчне минуле українського народу. Мова сучасних підручників з історії України характеризується науково-популярним стилем. Для учнів середньої і старшої школи автори поєднують точність історичних фактів із доступністю викладу, намагаючись уникати складних наукових термінів, натомість використовують образні вислови, що допомагають краще запам'ятати події та постаті. У розповіді про Івана Богуна цей принцип проявляється особливо виразно: підкреслюються його мужність, відданість Батьківщині, військовий

талант і лицарська честь. У текстах підручників автори часто використовують епітети, порівняння, метафори, що створюють яскравий, емоційно забарвлений образ козацького полковника. Наприклад, Івана Богуна називають «вірним сином України», «невтомним захисником козацької волі», «сміливим полководцем, який не скорився ворогам». Такі стилістичні прийоми формують у свідомості школярів позитивний, героїчний образ діяча, спонукають до емоційного співпереживання і наслідування. Попри емоційність викладу, у сучасних підручниках (зокрема авторів О. І. Пошетун, Н. М. Гупан, І. І. Смагіна для 9 класу) [46] простежується прагнення до об'єктивності. Іван Богун розглядається не лише як народний герой, а й як реальний історичний діяч, чия доля тісно пов'язана з політичними процесами доби Хмельниччини. Підручники звертають увагу на суперечливість деяких моментів його діяльності, підкреслюють його самостійність у прийнятті рішень, відмінність позицій від політики Богдана Хмельницького у певних ситуаціях. Якщо порівняти старі радянські видання з сучасними українськими підручниками, то можна помітити суттєву різницю у стилістиці викладу. У радянських підручниках Іван Богун зображувався здебільшого як учасник народно-визвольної війни під проводом Хмельницького, але без акценту на його самостійності та ролі у формуванні української державності. Натомість сучасні підручники використовують більш патріотичну, гуманістичну лексику, наголошуючи на його вірності українській справі, рішучості у боротьбі з окупантами та моральній величі як символу нескореного козацтва. Мовно-стилістичні засоби в текстах про Івана Богуна мають чітко виражену виховну спрямованість. Через емоційно піднесену лексику, цитати з історичних джерел, опис бойових подвигів автори прагнуть прищепити учням почуття гордості за свою державу, шанобливе ставлення до минулого, любов до свободи [41,с.225]. Підручники також формують морально-етичні орієнтири: чесність, мужність, вірність ідеалам — саме такі риси підкреслюються у характеристиці Івана Богуна. Ілюстрації, карти, цитати, схеми, портрети — усе це також частина стилістики викладу. Зображення Івана Богуна часто виконано у героїко-

романтичному стилі, що підсилює емоційне сприйняття тексту. Підписи під малюнками використовують урочисту, виразну лексику, сприяючи кращому запам'ятовуванню матеріалу. Однією з основних проблем є недостатній обсяг інформації, присвячений Івану Богу. У більшості шкільних підручників його діяльність згадується лише побіжно — у контексті Хмельниччини, битв під Вінницею чи Берестечком. Таке подання не дає змоги учням глибше зрозуміти роль Богу у військових і політичних подіях середини XVII століття. У результаті образ полковника не формується як цілісний — учні знають його лише як одного з козацьких ватажків, а не як самостійного, стратегічно мислячого лідера з власною позицією. У більшості підручників відсутня логічна послідовність у викладі матеріалу про Івана Богу. Його ім'я з'являється в різних темах уривчасто, без узагальнення або підсумкових висновків про його роль у національно-визвольній війні. Таке подання ускладнює сприйняття інформації та не сприяє формуванню історичного мислення. Ще однією проблемою є обмежене використання історичних документів, спогадів або цитат сучасників, що могли б оживити образ Богу. Часто підручники подають лише коротку інформацію, не показуючи його характер, мотивацію, погляди чи взаємини з іншими козацькими лідерами. Через це матеріал виглядає сухим, фактичним, позбавленим глибини. У багатьох сучасних підручниках простежується тенденція до надмірного героїзування Івана Богу. Автори акцентують на його мужності, хоробрості, відданості Україні, однак часто уникають критичного аналізу його дій або політичних рішень [40,с.25]. Таке подання створює романтизований, але не завжди історично точний образ, який не сприяє розвитку критичного мислення учнів. Постать Богу рідко розглядається у взаємозв'язку з іншими аспектами доби — державотворчими процесами, соціальною структурою, міжнародними відносинами тощо. Через це учні сприймають його лише як військового героя, не розуміючи його політичної позиції чи впливу на подальшу долю українських земель.

Ілюстративний матеріал у підручниках про Івана Богуна часто стандартний або повторюється з видання у видання. Нерідко використовується лише один портрет, без додаткових карт, схем чи інфографіки, що могли б допомогти учням краще зрозуміти його військову діяльність. Відсутність інтерактивних елементів також знижує зацікавленість учнів. Іван Богун тісно пов'язаний із Поділлям, Вінницею, Брацлавом — однак у підручниках це майже не висвітлюється. Немає регіонального контексту, що міг би допомогти учням відчувати зв'язок між історичними подіями та рідним краєм. Так втрачається виховний потенціал краєзнавчого підходу. Деякі тексти у підручниках мають занадто складну лексику або перевантаженість фактами, що ускладнює сприйняття матеріалу учнями середньої школи. Інші, навпаки, спрощують історію до рівня переказу, без аналізу причин і наслідків. Це свідчить про несталу стилістичну рівновагу у викладі. Отже, аналіз змісту підручників показує, що, попри позитивну тенденцію до відновлення пам'яті про Івана Богуна, існує низка проблем і недоліків у способі подання його постаті. Серед них — фрагментарність матеріалу, відсутність системного підходу, обмежене використання джерел, надмірна ідеалізація, нестача візуальних і методичних засобів. Подолання цих недоліків потребує оновлення змісту навчальних матеріалів, залучення нових історичних джерел, розвитку критичного аналізу й інтеграції образу Івана Богуна в ширший контекст української історії.

3.2 Методичний апарат підручників при вивченні теми про Івана Богуна

Методичний апарат підручника є одним із найважливіших елементів навчальної книги, адже саме він забезпечує організацію, спрямованість і результативність процесу навчання. Під методичним апаратом розуміють систему засобів і прийомів, які допомагають учневі осмислювати, засвоювати, узагальнювати й застосовувати знання. Його роль особливо важлива під час вивчення тем, пов'язаних із історичними постатями, зокрема Іваном Богуном — видатним полководцем, представником українського козацтва XVII століття. У сучасних підручниках з історії України методичний апарат представлений системою дидактичних компонентів: запитаннями та завданнями після параграфів, хронологічними таблицями, ілюстраціями, документами, картами, схемами, QR-кодами на додаткові ресурси тощо. При розгляді теми про Івана Богуна ці елементи покликані формувати в учнів:

- уявлення про події Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького;

- розуміння ролі Богуна як воєначальника та патріота;
- уміння аналізувати історичні джерела та робити власні висновки.

Особливу роль відіграють запитання після тексту, які стимулюють критичне мислення. У підручниках для 8–9 класів часто подаються завдання типу:

- «Поясніть, у чому виявилася військова майстерність Івана Богуна»;
- «Знайдіть у тексті риси характеру Богуна, які допомогли йому стати народним героєм»;
- «Порівняйте позицію Богуна з діями інших козацьких полководців».

Такі питання сприяють не лише запам'ятовуванню фактів, а й формуванню аналітичних умінь та навичок у закладах загальної середньої освіти. Ілюстрації — важливий елемент методичного апарату, що створює емоційне

тло й допомагає краще зрозуміти історичні події. У темі про Івана Богуна використовуються:

- портрети козацького полковника (репродукції історичних картин, художні зображення);
- карти битв під Вінницею, Берестечком, Монастирищем;
- зображення козацьких укріплень, зброї, символіки;
- уривки з літописів та історичних джерел (наприклад, згадки про Богуна в «Літописі Самовидця»).

Ці матеріали допомагають учням візуалізувати образ героя, зануритися в епоху та краще зрозуміти його діяльність.

Сучасні підручники включають завдання, що орієнтовані на розвиток історичної компетентності учнів. Наприклад:

- скласти усний або письмовий портрет Івана Богуна;
- створити хронологічну таблицю основних битв, у яких він брав участь;
- підготувати міні-дослідження або презентацію на тему «Іван Богун – герой українського народу»;
- порівняти образ Богуна у художній літературі та в історичних джерелах.

Такі завдання сприяють інтеграції історичних знань із літературними та культурологічними, активізують пізнавальну діяльність школярів.

Нові підручники (наприклад, авторів О. Пометун, І. Смагіна, Н. Гупан)[36] містять посилання на відеоматеріали, віртуальні музеї, інтерактивні карти, що дозволяє учням самостійно досліджувати біографію Богуна. Такі елементи методичного апарату розширюють можливості учнів для самонавчання й роботи з різними типами джерел інформації. Аналіз змісту підручників показує, що їхній методичний апарат спрямований на:

- формування історичного мислення;
- розвиток громадянської свідомості та національної ідентичності;
- виховання патріотизму на прикладі постаті Івана Богуна;
- стимулювання інтересу до дослідження минулого України.

Ефективність забезпечується поєднанням традиційних (текст, запитання, ілюстрації) та інноваційних засобів (QR-коди, онлайн-ресурси, проблемні питання).

Методичний апарат підручників з історії України відіграє ключову роль у формуванні цілісного сприйняття постаті Івана Богуна. Його елементи — від запитань і документів до інтерактивних ресурсів — забезпечують глибоке засвоєння навчального матеріалу, формують критичне мислення, виховують національну свідомість і повагу до історичного минулого.[45,с.28]. Ілюстративно-документальний компонент є невід’ємною складовою сучасного шкільного підручника з історії. Його мета — візуалізувати історичний матеріал, зробити його більш доступним і зрозумілим для учнів, а також сформувати у школярів уміння працювати з історичними джерелами та візуальними матеріалами. При вивченні постаті Івана Богуна цей компонент сприяє не лише кращому запам’ятовуванню фактів, а й емоційному сприйняттю героїчних сторінок боротьби українського козацтва У підручниках історії України тема Івана Богуна супроводжується різними типами ілюстрацій та документів, що мають навчально-виховне значення:

- Репродукції картин, гравюр, малюнків, на яких зображено Івана Богуна (наприклад, роботи художників XIX–XX ст.).
- Художні сцени битв, облоги, козацьких рад — створюють емоційний контекст і допомагають уявити події.
- Зображення козацької старшини, побуту, зброї, військових атрибутів. • Історичні карти із зазначенням основних місць бойових дій, де відзначився Іван Богун (Берестечко, Вінниця, Монастирище тощо).
- Схеми бойових дій, маршрути пересування козацьких військ.
- Тематичні Уривки з літописів, козацьких хронік, листів і універсалів — як приклади автентичних історичних джерел.
- Витяги з праць істориків (наприклад, М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Грушевського) — як вторинні джерела для аналітичної роботи.

- Цитати з народної творчості — думи, пісні, легенди, у яких оспівано подвиги Івана Богуна, тематичні карти, які показують територію козацької держави та її адміністративно-військовий поділ.
 - Таблиці «Основні битви за участю Івана Богуна», «Риси характеру та якості полководця».
 - Хронологічні таблиці «Основні етапи життя і діяльності І. Богуна».
- Ілюстрації й документи у підручнику виконують низку дидактичних функцій:
- Інформаційна — доповнюють і конкретизують текстові відомості.
 - Емоційно-естетична — створюють уявлення про епоху та особистість героя.
 - Пізнавальна — формують уміння аналізувати джерела, виділяти головне.
 - Розвивальна — стимулюють історичну уяву, мислення, здатність до узагальнення.
 - Виховна — формують почуття гордості за героїчне минуле України, повагу до історичних діячів.
 - Інфографічні схеми «Богун як військовий стратег і захисник українського народу».
 - Аналіз історичних документів – виявлення позиції автора, визначення достовірності інформації.
 - Порівняння художнього зображення та документального опису – допомагає учням розрізняти факти і художній вимисел.
 - Робота з історичними картами – встановлення місця подій, аналіз причин і наслідків битв.
 - Обговорення цитат і уривків з джерел – формування власної оцінки діяльності Богуна.
 - Творчі завдання – створення візуальної хронології життя І. Богуна, складання «досьє полководця».

У сучасних підручниках для 8–9 класів (автори О. Пометун, Н. Гупан, І. Смагін та ін.) ілюстративно-документальний компонент до теми «Іван Богун» містить:

- портрет героя, підписаний із зазначенням джерела;

- уривки з літописів (“Літопис Самовидця”, “Історія Русів”);
- карту “Оборона Вінниці 1651 року”;
- завдання “Поміркуйте, чому Іван Богун не зрадив козацькій справі навіть у найтяжчі моменти боротьби”;
- рубрики “Працюємо з джерелом”, “Поміркуй”, “Вислови власну думку”.

Ілюстративно-документальний компонент є важливим засобом поглиблення знань про постать Івана Богуна. Він поєднує візуальне, текстове й аналітичне сприйняття історії, забезпечує розвиток критичного мислення та патріотичного виховання учнів. Завдяки грамотному добору ілюстрацій і документів учні не лише пізнають історичні факти, а й емоційно переживають героїчні сторінки минулого України [35,с.345]. Запитання і завдання творчого характеру є важливою складовою методичного апарату підручника. Вони спрямовані не лише на перевірку знань учнів, а й на розвиток історичного мислення, уміння аналізувати події, оцінювати постаті, робити власні висновки. У темі “Іван Богун” такі завдання сприяють формуванню в учнів ціннісного ставлення до героїв національної історії, розуміння суті патріотизму, мужності, відданості Україні.

- Розвивальна функція — активізація мислення, уяви, історичного аналізу.
- Виховна функція — формування морально-патріотичних якостей на прикладі діяльності Івана Богуна.
- Дослідницька функція — стимулювання самостійного пошуку додаткової інформації, роботи з джерелами.
- Комунікативна функція — розвиток уміння висловлювати власну думку та аргументувати позицію.

а) П р о б л е м н о - п о ш у к о в і :

- Чому Івана Богуна вважають одним із найталановитіших полководців доби Хмельниччини?
- Як ви оцінюєте його рішення під час оборони Вінниці?
- У чому виявилася самостійність політичної позиції Івана Богуна?

б) Аналітичні:

- Порівняйте діяльність Івана Богуна з іншими військовими діячами козацької доби (І. Виговським, М. Кривоносом).
- Які риси особистості допомогли Богунові здобути авторитет серед козаків?
- Як змінилися обставини визвольної війни без участі Богуна?

в) Оцінювальні:

- Чи можна вважати Івана Богуна символом незламності українського народу?
- Які риси характеру героя є прикладом для сучасної молоді?
- Яке значення має постать Богуна для формування української державності?

г) Творчо-дослідницькі:

- Підготуйте коротку довідку або міні-дослідження “Мій Іван Богун: історичний портрет очима сучасника”.
- Створіть хронологічну стрічку подій, пов’язаних із життям і діяльністю І. Богуна.
- Напишіть історичний есе або лист від імені козака, який служив під проводом Богуна.
- Складіть інтерв’ю з Іваном Богуном, уявивши, що ви журналіст XVII століття.

д) Проектні завдання:

- Розробіть мініпрезентацію “Іван Богун — лицар честі й свободи”.
- Підготуйте мінівиставку (стенд) із візуальними матеріалами про битви, у яких він брав участь.
- Проведіть історичну дискусію “Чи можна вважати Івана Богуна взірцем українського військового?”
- Дискусії, дебати, рольові ігри (“Богун перед вибором: здати місто чи битися”)
- Історичні реконструкції або інсценізації (“Богун і польські посланики”, “Облога Вінниці”).
- Групові мініпроекти з підготовкою презентацій, плакатів, довідників.
- Рефлексивні вправи — створення асоціативних карт, синквейнів, цитатних колажів про І. Богуна.

- Завдання мають бути доступними за змістом, але водночас викликати інтелектуальну.
- Доцільно поєднувати індивідуальні, парні та групові форми роботи.
- Важливо забезпечити міжпредметні зв'язки (література, мистецтво, громадянська освіта).
- Варто використовувати сучасні цифрові інструменти (Padlet, Canva, Google Slides) для створення учнями творчих продуктів

4. Висновки.

Як бачимо, життєпис Івана Богуна сповнений не документованих і конфліктуючих між собою відомостей. Все це підкреслює потребу в подальших наукових розвідках та формуваннях. Незважаючи на всі суперечливі обставини його життєвого шляху, відомі нам джерела зображують непересічну, яскраву постать. Це був мужній безстрашний і відважний козак-воїн, талановитий полководець, безкомпромісно відданий ідеї служіння власному народові. Воїн-стратег, далекоглядний політик, Іван Богун був християнином з вражаючою інтуїцією і пророчим даром. Матінка-природа щедро нагородила його статуєю, глибоким розумом та крицевою силою волі. Іван Богун – Людина, символ багатьох чеснот - був високоморальний, мужній, з глибокою інтуїцією і пророчим відчуттям - як Надлюдина. Іван Богун не прагнув слави, ні верховенства в командуванні, мав братерську повагу до козаків і надзвичайне вболівання за долю свого народу, тому-то усі так любили його. Богуна природа наділила винятковою красою вроди, статури, глибини розуму і крицевою силою волі - все в одній людині, чим вражав він усіх прихильників і ворогів - народів інших націй. Богуна знав і цінував весь світ, про що залишилися згадки у літературі на різних мовах. Характеризуючи військову і політичну діяльність полковника Війська Запорозького Івана Богуна, відзначимо, що він палко любив свою Україну й досить боляче реагував на кроки українських гетьманів, що могли ущемити права останньої або козацькі вольності. Тому Іван Богун в політичному спектрі Української козацької держави займав місце постійного опозиціонера. Зокрема він досить рішуче виступив проти укладення Богданом Хмельницьким Білоцерківського договору (28.10.1651 р.), засуджуючи при цьому політику поступок Польщі і зменшення козацького реєстру. У 1654 р. Іван Богун був у числі противників курсу Богдана Хмельницького на союз із Московією, так і не склавши присяги московському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію. Іван Богун через Переяслав ніколи не

мав належної шани. В літературі його постать постійно спотворювалась через святу вірність Україні. Тільки є одна найвища рецензія серця - нашого Національного Генія Тараса Шевченка, який знаємо як висловлювався про гетьманів, а сам їздив під Берестечко на поклін тій землі "де полягли, а не здались..." Шевченко Т. Зібрання творів: Драматичні твори. Повісті. Місце де здійснив вражаючий подвиг Іван Богун. Український народ зберіг світлу пам'ять про свого героя . Його подвиги оспівані у піснях, думках і легендах . Зокрема думи про Івана Богуну змальовує оборону Вінниці, де Богун очікуючи допомоги Хмельницького на річці Буг, прославився хоробрістю та кмітливістю. Ім'я Івана Богуну – цього видатного полководця і політичного діяча – навіки залишилося і історії. в пам'яті нащадків, про що свідчать численні народні перекази та думи. Кобзарська пісня, як переказують очевидці, прославляла полковника поруч із Гетьманом:" А кобзарі грали, струни дотикали та Богадна з Богуном піснями вихваляли!" Навіть попри відсутність належного пам'ятника Богуни в нашій країні він має монумент : гора над Десною. Це місце назвали Івановою Горою . На місці де стратили відомого полководця, нині облаштовано меморіал з написом: " Тут спочиває полковник, наказний Гетьман Іван Богун." Меморіал представлений вмурованою гранітною плитою та чотириметровим дубовим хрестом .Сьогодні ім'я І. Богуну з гордістю носить багато різних військових ліцеїв, а патріотизм полковника Богуну, який віддав своє життя справі визволення свого народу, надихає сучасних військових на сумлінне виконання обов'язків по захисту Батьківщини. Проведений аналіз шкільних підручників, методичних матеріалів та сучасних підходів до викладання історії показав, що тема Івана Богуну представлена фрагментарно, переважно у контексті визвольної війни українського народу середини XVII століття. Проте потенціал його образу для формування історичної пам'яті, національної свідомості та громадянських якостей учнів залишається значно ширшим, ніж це реалізується Дослідження довело необхідність глибшого висвітлення постаті Івана Богуну у шкільному курсі історії України. Зокрема, доцільним є застосування інтерактивних методів навчання — історичних реконструкцій,

рольових ігор, віртуальних екскурсій, аналізу історичних джерел, художньої літератури та ілюстративного матеріалу. Це сприятиме розвитку критичного мислення, уміння аналізувати події минулого й робити власні висновки на практиці. Особливу увагу слід приділяти виховному потенціалу цієї теми. Ознайомлення учнів з героїчними вчинками Івана Богуна сприяє формуванню почуття патріотизму, поваги до історії свого народу, розуміння цінності свободи та незалежності. Отже, результати дослідження підтверджують, що постать Івана Богуна є важливою складовою формування історичної свідомості школярів. Вона дозволяє поєднати навчальний, виховний і культурологічний аспекти вивчення історії українського козацтва. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розробка методичних рекомендацій і навчальних матеріалів, які б сприяли більш повному та сучасному висвітленню цієї теми у шкільній історичній освіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

1. Літопис Самовидця.- Київ: « Наукова думка», 1971.- 208с.
2. Літопис Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. – К: Т-во « Знання» України, 1992,-192с
3. Літопис Самійла Величка – К : Дніпро, 1991. – 371с.
4. «Акти Південної та Західної Росії»- Т.3. – СПб., 1861 – 764с.

Монографії

5. .Грушевський М. Історія України - Руси. - Т. 7- 8 . 124 с.
6. • Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К:Либідь,1993. – 502 с.
7. • Сас П.М. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України 2008.-452с.
8. • Крип'якевич І. Історія України. – Львів : Світ, 1990 – 520 с.
9. • Субтельний О. Україна: Історія. – К : Либідь, 1991.- 512с.
10. • Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах . – Том 1 Стікс – Ко 2007р. 376 ст.

Статті, тези, навчально - методичні матеріали

- 11 Історія русів./ Твори Архиепископа Білоруського Георгія Кониского. - Київ: Веселка, 2003. -366с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [hron1.chtyvo.org.ua/Zbirka/Nerozhadani_taiemnytsi_Istorii_rusiv_Uryvky_z_tvoru_literaturoznaveche_doslidzhennia.pdf?](http://hron1.chtyvo.org.ua/Zbirka/Nerozhadani_taiemnytsi_Istorii_rusiv_Uryvky_z_tvoru_literaturoznaveche_doslidzhennia.pdf)
- 12.Гуржій О.І. Козацтво в історії України. Київ: Либідь, 2008. - 354с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: esource.history.org.ua/item/0007279
- 13Субтельный О. Україна: історія. - Київ: Либідь, 1994. - 736с.
- 14 Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів: Птах, 1938. - 212с

- 15 Чухліб Т.В. Творець української армії козацької доби, -Київ: Либідь, 2008г. - 374с,
- 16 Мишко Д. І. Іван Богун. - Київ: Радянська школа, 1956. - 269с.
- 17 Голобудський В. Запорозьке козацтво. - Київ. Вища школа, 1994. - 539с.
- 18 Замлинський В.О. Історія України в особах IX-XVII ст. Київ: А Доники, 1993. - 398с.
- 19 Гужій О.І. Сто великих постатей і подій козацької України. Київ. Арії, 2008. - 464с.
- 20 Костомаров Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. - М.: Чарли, 1996. -293с.
- 21 Полухін Л.М. Кривоніс, Д.Нечай, І.Богун - народні герої визвольної війни. - Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. - 106с. 20. Остапенко П.В. Усі видатні постаті України. - Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. - 352с.
- 22 Антонович В. Збірка праць : Історичні портрети. - Київ.: РТУ, 1991. - 215с.
- 23 Гісем О.В., Маргинюк О.О. Історія України: Довідник для учнів та абітурієнтів. - Тернопіль: Богдан, 2003. - 592с.
- 24 Сушинський Б. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть. - Одеса: ВМВ 2004. -Т.2. - 438с.
- 25 Ролле Й.Й. Історичні оповіді. -К.: Либідь, 1984. - 368с.
- 26.Новий довідник: Історія України. - К.: ТОВ «КАЗКА», 2005. - 278с.
- 27 Литвин В.М. Історія України: Навч. посіб / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г Слюсаренко- К.: Знання-Прес, 2002. - 475с.
- 28 Ящук В. Нові видання про „Козацькі могили' / В. Ящук // Прапор перемоги. - 2004. - № 46.
- 29 Апанович О. М. Історія українського козацтва. — К.: Либідь, 1991. — 256 с.

- 30 Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — 432 с.
- 31 Дмитрук О. Іван Богун: життя героя. — Вінниця: Консоль, 2009. — 248 с.
- 32 Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Вища школа, 2004. — 320 с.
- 33 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький і його доба. — К.: Альтернативи, 1995. — 432 с.
- 34 Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 2021. — 720 с.
- 35 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 2020. — 528 с.
- 36 Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. Історія України. 9 клас. — К.: Освіта, 2022. — 256 с.
- 37 Власов В. С. Історія України. 8 клас. — К.: Генеза, 2021. — 304 с.
- 38 Пометун О. І., Малієнко Ю. Б. Методика навчання історії в школі. — К.: Генеза, 2019. — 384 с.
- 39 Баханов К. О. Інтерактивні технології навчання історії в школі. — К.: Освіта, 2018. — 208 с.
- 40 Кремень В. Г. (ред.) Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. — К.: Міністерство освіти і науки України, 2002. — 48 с.
- 41 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 2016. — 360 с.
- 42 Сисоєва С. О., Козак Л. В. Методологія та організація наукових досліджень. — К.: ВД «Слово», 2020. — 280 с.
- 43 Державний стандарт базової середньої освіти. — Затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 р.
- 44 Типова освітня програма закладів загальної середньої освіти (5–9 класи). — К.: МОН України, 2021.
- 45 Українське козацтво: мала енциклопедія. / За ред. С. І. Плохія. — К.: Генеза, 2006. — 720 с.

- 46 Павленко Ю. Історія світової цивілізації та місце України в ній. — К.: Вища школа, 2010. — 456 с.
47. Яковлева Т. Славні полководці України: Іван Богун, - Київ : Темпара 2012
48. Яковлева Т. Іван Богун : життя та діяльність. - Київ . Наукова думка 1995
49. Самуель Грондський. "Історія козацько – польської війни". – Пешт. Угорщина 2005р. - 356с.